

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 4 (30)

**м. Київ
2020**

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 4 (30) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний ком-
плекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2020. – 106 с.**

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шумахер (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 6 від 24 грудня 2020 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 1 від 28 січня 2021 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Віталій ГОРОБЕЦЬ

КОНТЕНТ-АНАЛІЗ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
У МУЗЕЙНІЙ КОЛЕКЦІЇ «НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-го» 5

Данило ГРЕГУЛЬ

УКРАЇНСЬКИЙ СПОРТ ПІД ОКУПАЦІЄЮ КРАЇН «ОСІ»:
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ 33

ГРАНІ ВІЙНИ

Ганна РАФАЛЬСЬКА

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ МИСТЕЦЬКОЇ ЕЛІТИ м. КИЇВ
У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ХОРОВОЇ КАПЕЛИ ПЕТРА ГОНЧАРОВА) 45

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Микола МИХАЛЕВИЧ

АНДРІЙ МИХАЛЕВИЧ «КОС» – РЕФЕРЕНТ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН
КОВЕЛЬСЬКОЇ ОКРУГИ 54

НАУКА В МУЗЕЇ

Тарас ГОРОДНЯК

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГОЛОКОСТУ В ПРОСВІТНИЦЬКІЙ РОБОТІ МУЗЕЮ 85

Наталя ФІЛАТОВА, Віта КОНІНА

АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ З УСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ
ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ
ПРО ЗАГИБЕЛЬ ЗА 2020 р. 92

НАШІ АВТОРИ 104

УДК 069.8(044.2)-057.36“1941”

© *Віталій ГОРОБЕЦЬ*

**КОНТЕНТ-АНАЛІЗ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У МУЗЕЙНІЙ КОЛЕКЦІЇ
«НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-го»**

У статті здійснено спробу застосувати метод контент-аналізу до текстового масиву листів військовослужбовців музейної епістолярної колекції «Непрочитані листи 1941-го», що зберігається у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні. На основі репрезентативної вибірки побудовано концептуальну схему контент-аналізу, що включає такі категорії, як політичний складник комунікації, інтенції до онтологічних питань життя та смерті військовослужбовців Червоної армії, ставлення до релігії та взаємодія між акторами комунікації у вигляді настанов і заповітів. Зроблено висновок про аналітичні та пізнавальні переваги кількісно-якісних досліджень музейних зібрань.

Ключові слова: *контент-аналіз, кількісні методи, музейна колекція, листи, військовослужбовці.*

Історія, яка не є квантифікованою, не може претендувати на те, щоб вважатися науковою. Таку тезу обстоює відомий французький історик, представник третього покоління школи «Анналів» Еманюель Ле Руа Ладюрі [221, 43].

Представники й послідовники всіх поколінь «нової історичної науки» сформулювали революційну концепцію синтезу історії з іншими суспільними науками, передусім – політичною економією, географією, психологією. Але саме Ладюрі одним із перших застосував можливості кількісних методів для вивчення культурних процесів, продемонструвавши у своїй блискучій праці «Селяни Лангедоку» (1966 р.), що історична наука не втрачає ознак сцієнтизму, входячи в сферу нематеріального. На початку 1970-х рр. в європейській історіографії звучала оптимістична риторика щодо безмежних можливостей історії завдяки застосуванню кількісних методів. Учені-історики припускали, що завдяки математичним операціям вони зможуть відтворити точну картину не лише суспільно-економічного життя минулого, а й колективних уявлень та структур

ментальності. Е. Ле Руа Ладюрі навіть прогнозував, що до 2000 р. історики або стануть програмістами, або взагалі зникнуть [1, 370–238].

Передбачення вченого не збулися в жодній із частин, проте інструментарій кількісного аналізу відтоді суттєво збагатився. Об'єктами досліджень стали масові джерела та великі тексти.

Одним із відомих методів аналізу текстової інформації є контент-аналіз – стандартна методика дослідження в царині суспільних наук, предметом якої став аналіз змісту текстових масивів і продуктів комунікативної кореспонденції (як-от газетні статті, публічні виступи, коментарі, форуми, електронне листування тощо).

Контент-аналіз починався як кількісно орієнтований метод аналізу текстів для дослідження масових комунікацій. Уперше він був застосований у 1910 р. соціологом Максом Вебером для оцінки охоплення пресою політичних акцій у Німеччині. Американський дослідник структури та функції комунікації в суспільстві Гарольд Лассвел у 1927 р. використав таку методику, щоб з'ясувати, якими соціальними моделями поведінки маніпулювала пропаганда воюючих країн під час Першої світової війни. Його докторська дисертація «Техніка пропаганди під час світової війни» («Propaganda Technique in the World War») була спробою вмістити досвід пропаганди в контекст політичної теорії [223].

Під час Другої світової війни експертні висновки спеціалістів із контент-аналізу послужили достатньою підставою для рішення Верховного суду США про закриття окремих видань або зняття з них безпідставних звинувачень. Наприклад, стандартизовані «тести Лассвела» довели, що контент газет «The Galilean» («Галілеянин») та «True American» («Щирий американець») у своїй сукупності збігався з тезами нацистської пропаганди й був свідомо спрямований супроти США та Великої Британії [221, 20–21].

Крім преси, контент-аналіз був спрямований на перевірку автентичності історичних документів. Дослідники займалися насамперед підрахунком слів у документах сумнівного походження, порівнювали частоту їх появи та випадки використання в документах, оригінальність яких була безсумнівною.

Із появою засобів автоматизації текстів у електронному вигляді в 1960-ті рр. почав розвиватися напрям контент-аналізу інформації великих обсягів – баз даних та інтерактивних медіаджерел. Традиційне політичне використання сучасних інформаційних технологій контент-аналізу було доповнене необмеженим списком рубрик і тематик, які охоплюють виробничу та соціальні сфери, бізнес і фінанси, культуру та науку. Цей процес супроводжувався створенням великої кількості різноманітних програмних систем. Ребекка Морріс підрахувала, що наприкінці 1980-х рр. на Заході існувало 28 різних програмних продуктів – «менеджерів текстів», які забезпечували широкий діапазон швидкості обробки тексту, його індексації [224].

Нині за допомогою контент-аналізу вивчають складні соціальні та соціокультурні проблеми: ефективність гасел політичної та комерційної реклами,

ідеологічну спрямованість медіа, інтенсивність і дієвість пропагандистських послань, комунікаційну спрямованість релігійної символіки, закономірності популярності пісень, зміст стереотипів, якими послуговуються представники різних соціальних і етнічних груп, і т. ін. Дедалі частіше до такого методу звертаються фахівці гуманітарних дисциплін, зокрема й професійні історики [2; 3; 5–8; 212; 213; 215; 216; 218; 220; 221; 224].

Метою цього дослідження є апробація дослідницьких можливостей контент-аналізу на основі музейної колекції «Непрочитані листи 1941-го».

Колекція має нетривіальну історію. 10 липня 1941 р. німецькі війська захопили м. Кам'янець-Подільський. Саме тут у перші дні окупації до рук нацистів як трофей потрапили невідправлені листи радянських громадян, датовані червнем – липнем 1941 р. 1215 листів вивезли до Австрії з метою майбутнього «вивчення настроїв радянських людей у перші дні війни». Так зазначено в супровідній записці доктора Густава Ольшлеґера, інспектора телеграфного зв'язку при генеральному поштовому комісарові райхскомісаріату «Україна», до його друга доктора Ергарда Ріделя, начальника поштового музею у м. Відень. Доктор Г. Ольшлеґер (член НСДАП) професійно займався дослідженням історії поштового зв'язку й, очевидно, мав наукові плани щодо кореспонденції.

70 років листи зберігались у музейних архівах м. Відень: спочатку в Поштово-телеграфному, а від 1981 р. – в Технічному музеї. А в 2010 р. в межах реституційних процесів ця унікальна колекція повернулася в Україну й стала частиною основного фонду Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Матеріали колекції послуговували основою багатьох тематичних виставок. У 2010 р. відбулася перша виставка «Врятовані. Збережені. Повернені». Наступного року науковці музею підготували виставковий проєкт «Голоси з минулого». У 2016 р. експозиційна робота з колекцією вийшла на міжнародний рівень. Спільно з німецькими колегами було створено виставку «Червневі листи 1941-го», яка здобула схвальні відгуки журналу «Der Spiegel» [225, 26].

Але справжнім проривом у процесі дослідницько-пошукової роботи з епістолярієм стало науково-документальне видання «Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення». У його основі – повний каталог листів, із коротким змістом, біографіями авторів епістол, адресами. У науковій частині видання С. Даценко, Л. Легасова, О. Лисенко, Я. Пасічко, Т. Погоріла, В. Сімперович, Н. Смолярчук зробили один із перших важливих кроків дослідницького освоєння потенціалу колекції. Автори статей розглянули її в джерелознавчому ключі, крізь призму методологічного інструментарію мікроісторії, просопографії та музейної роботи [211].

Дальше дослідження матеріалів колекції логічно вимагало пошуку нових, іноді неочевидних, підходів. Відтак контент-аналіз особливо став у пригоді як ефективний спосіб об'єктивно й результативно опрацювати значні пласти даних, уникнути суб'єктивізму під час розгляду текстів листів як джерела інформації,

замінити фактор особистих рефлексій дослідника процедурами формалізації текстових масивів.

Колекція листів 1941 р. – практично ідеальна джерельна база для кількісно-якісного дослідження. По-перше, вона чудово збереглася (вилучені листи навіть не були розкриті). По-друге, є доволі репрезентативною за багатьма формальними ознаками й водночас чітко обмеженою в просторі та часі. По-третє, попередні напрацювання музейників в атрибутуванні й каталогізації системно спрощують здійснення необхідних вибірок під час формування дослідницького матеріалу.

Формування матеріалу

Матеріалом контент-аналітичного дослідження можуть стати найрізноманітніші джерела інформації: публікації друкованих чи електронних пресових видань, випуски радіо- й телепередач, кінофільми, рекламні повідомлення, офіційні папери, публічні виступи, матеріали анкет, сакральні й теологічні тексти тощо. До вивчення залучається і текстова, й ілюстративна інформація. Відібраний для аналізу контент повинен репрезентувати певне соціальне явище чи внутрішню особливість цих документів.

Вибірка матеріалу для цього дослідження становить 200 епістол із 1005 актів кореспонденції, написаних військовослужбовцями. Відбір ґрунтувався на принципі рандомізації (випадкового вибору), що забезпечило високий ступінь репрезентативності сукупного епістолярного контенту колекції [9–207].

Обраний для дослідження матеріал відповідає типовим критеріям, необхідним у процесі кількісно-якісного аналізу, а саме: однотипність джерел, їх одножанровість, єдина знакова система, чітко окреслений хронологічний період, однотипність учасників комунікації, сумірність обсягу одиниці аналізу.

Однотипність джерел

Найважливішою умовою у процесі формування матеріалу для контент-аналітичного дослідження є належність масиву джерел інформації до одного типу. У загальноприйнятій типологічній класифікації історичних джерел головними критеріями та ознаками поділу є спосіб кодування інформації, спосіб її фіксації та відтворення, походження, форма й зміст.

За способом кодування та відтворення інформації до вибірки потрапили тільки писемні джерела, хоча колекція «Непрочитані листи 1941-го» містить також зображальні типи (43 фотографії) і навіть речові (засушені польові квіти). За змістом використані соціальні джерела, а за походженням – особові. В епістолярну колекцію потрапили також радянські діловодні документи: офіційне листування, накази й витяги з них, відомості, доручення та поштограми – загалом 32 одиниці. Ці матеріали не було взято до уваги під час формування вибірки. За формою всі джерела відповідають критеріям поштових листів.

Ключовою особливістю епістолярної колекції «Непрочитані листи 1941-го», що, беззаперечно, ставить її в когорту унікальних, є відсутність втручання військової цензури. Радянські військові цензори не встигли дістатися до кореспонденції, бо датування листів із колекції завершується переважно 3 липня 1941 р., а перший документ щодо політичного контролю військово-польової пошти з'явився лише 6 липня (постанова Державного комітету оборони СРСР «Про заходи з посилення політичного контролю поштово-телеграфної кореспонденції»). Утім, навіть листи з пізнішими датами не зазнали цензурування, вочевидь, через бюрократичну складність швидкого й одночасного налагодження процесу перевірки приватного листування в усіх бойових частинах.

Одножанровість

Усі об'єкти контент-аналізу належать до одного жанру. Здебільшого аналізований контент – це приватні листи-повідомлення побутового характеру. Приватне листування велося зазвичай між людьми, які є членами однієї сім'ї, родичами, товаришами по службі й зустрічались у реальному житті. Контактне коло колективного адресанта майже повністю (89 % усіх випадків кореспонденції) складалося з людей, із якими він був пов'язаний родинними стосунками.

Майже половина (47 %) актів кореспонденції військовослужбовців адресовані дружинам. Це корелює з віком чоловіків, мобілізованих у перші дні війни. В. Сімперович, проаналізувавши демографічно-вікові характеристики та сімейний стан адресантів усієї колекції, встановив, що 543 були одружені й здебільшого мали дітей [219, 47–48].

21 % і 8 % листів адресувалися відповідно родині й батькам. Співвідношення вибірки інших отримувачів розподілилося так: 5,5 % – друг чи подруга, 4,5 % – мати, 3 % – батько, 3,5 % – наречена або кохана дівчина, 2,5 % – брат, 1,5 % – сестра. Листи військовослужбовців до тещі, тітки, сусіда, товаришів по службі видаються швидше статистичними винятками.

Окремі епістоли, на перший погляд, вибиваються з жанрової гомогенності, оскільки адресовані трудовому колективу, а не приватній особі чи сім'ї. 4 липня 1941 р. червоноармієць Єфименко (повне ім'я встановити не вдалося) відправив детальний лист на адресу харківського кінотеатру «Ударник» (повністю зруйнований у жовтні 1941 р. під час боїв за місто). Крім опису своєї служби, він цікавиться різними сторонами робочого процесу колег, апелює до оптимізму, «розсипається» в численних привітах: «Буде все благополучно. Повернуся скоро додому. Можливо, до того часу і з фільмотекою у В. буде краще і мені роботи менше. [...] Привіт “рибонькам”, оркестрантам, механікам, Меймо Софії Борисівні, цеху прибиральниць та всьому буфету. Колотову привіт не передаю» [163].

Відсутність звернення Єфименка до конкретного одиничного реципієнта компенсується його перцептивною (чуттєвою) щільністю контактів із

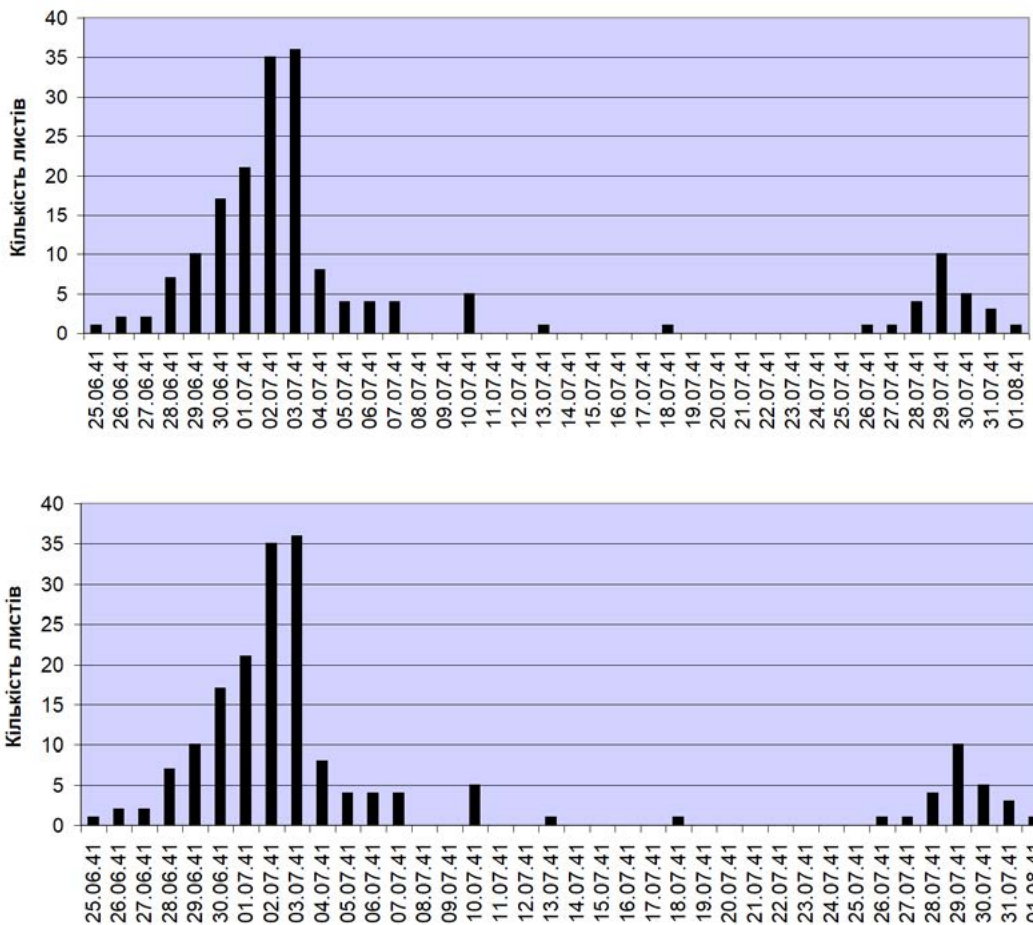
колективом кінотеатру, спільною історією стосунків. За будовою та комунікативним змістом лист дуже схожий на родинний.

Єдина знакова система

Мовна палітра колекції надзвичайно строката: 607 листів – російською мовою, 468 – українською, 69 – мовами інших народів, які проживали на території СРСР. Крім того, 43 листи написані авторами-євреями на ідиш. Кількісний аналіз текстової інформації неможливий без приведення всіх одиниць аналізу до єдиної знакової системи. Тому всі тексти епістол іноземними мовами були перекладені українською. Крім епістолярію російською мовою, у вибірку потрапили листи казахською, татарською, узбецькою та на ідиш [9; 10; 23; 129].

Співвідношення з чітко окресленим хронологічним періодом

Хронологічні межі вибірки дослідження вписуються у проміжок між 25 червня та 1 серпня 1941 р. й цілком відбивають хронологію генеральної сукупності (епістолярної колекції).

Додаток 1. Хронологічна шкала написання листів (вибірка).

До побудови графіка не ввійшло 16 листів, точну дату яких не вдалося встановити, але час їх створення обмежений кінцем червня – липнем 1941 р. 73 % кореспонденції написані впродовж семи днів (28.06 – 04.07.1941 р.), вони становлять основу колекції.

Гістограма виразно демонструє дві групи листів, сконцентрованих на обох краях хронологічної шкали, посередині якої бачимо великі незаповнені проміжки. Це не перерви в листуванні. «Острівці» даних на шкалі відображають географію «знайдених» (насправді награбованих) доктором Г. Ольшлегером актів поштової кореспонденції. Першу групу умовно назвемо «кам'янець-подільська», другу – «черкаська». «Кам'янець-подільська» група найчисленніша. Вочевидь, саме після вилучень невідправлених листів із кам'янець-подільських поштових відділень нацистський чиновник вирішив продовжити комплектування «своєї» колекції, яку він помилково називав «волинською» [124].

«Черкаська група» була «зібрана» Г. Ольшлегером наприкінці липня – на початку серпня 1941 р. на території Черкащини (Київська область за адміністративним поділом 1932–1954 рр.). Можна говорити ще й про «білоцерківську групу» листів у колекції, датовану 5–15 липня 1941 р. Через невелику кількість епістол вона чітко не відобразилася на графіку.

Однотипний учасник комунікації

Методика контент-аналізу вимагає, щоб повідомлення походили від однотипного учасника комунікації. Усі обрані для аналітики тексти створені військовослужбовцями Червоної армії та внутрішніх військ, які на момент написання листа перебували на службі.

Загалом колекція «Непрочитані листи 1941-го» налічує 1005 епістол авторства військових. Більшість адресантів – бійці та командири Червоної армії. Способом розшифрування номерів польової пошти та вивчення внутрішнього змісту листів переважно вдалося встановити військові спеціальності авторів. 305 осіб належали до стрілецьких військ, 69 – до інженерних, 64 – до зв'язку, 63 – до артилерійських, 31 – до військово-топографічної служби, по 30 – до автобронетанкових військ та військово-медичної служби, 12 – політпрацівників, 3 – ВПС, 2 – військово-юридичної служби. Кожен четвертий із авторів не повернувся з війни.

19 адресантів служили у військах НКВД. Здебільшого вони перебували у складі охорони тилу Південного фронту, як, наприклад, Євген Байрачний та Павло Бабошин. Новоствореним Управлінням охорони тилу діючої армії були підпорядковані не лише прикордонні, а й інші види військ НКВД – оперативні, з охорони залізничних споруд та особливо важливих підприємств, конвойні [25; 135].

Абсолютна більшість листів написані чоловіками. Утім, до вибірки потрапило 6 листів жінок-військовослужбовців, які представляли військово-медичний

та військово-технічний склад Червоної армії, входили до середнього і старшого командного [10; 108; 110; 125–127].

Обсяг

Обсяг кожного досліджуваного тексту повинен бути сумірним з обсягом інших: визначена кількість слів або знаків. Кількісний аналіз вибірки із 200 листів показав, що середній розмір однієї епістоли становить 191 слово або 901 знак. Зазвичай це один аркуш із учнівського зошита, рівномірно заповнений рукописним текстом з обох боків. Іноді матеріалом для письма ставали господарські книги, діловодні бланки чи обривки агітаційних плакатів.

Уявлення про середній обсяг документа дають його екстремальні приклади. На бланку поштової листівки військовослужбовець Олексій Савчук залишив надзвичайно коротке повідомлення родині – тільки 24 слова (127 знаків): «Здрастуйте, мої дорогі! Я живий і здоровий, чого і бажаю від вас. Слухайте, будьте мені здорові. Від мене – чоловік і батько. Савчук Олексій Васильович» [84].

У 35 разів довший за обсягом текст написав червоноармієць Павло Гудима – боєць 29-го військово-топографічного загону Південно-Західного фронту. Йому знадобилося три аркуші в лінійку, які він заповнював густим, убористим почерком і, судячи зі зміни почерку, зробив це в кілька прийомів. Детальний лист Гудими складається з 859 слів, або 4190 знаків [161].

Загалом військовослужбовці віддавали перевагу коротким повідомленням. Це підтверджує і статистика вибірки. У 43 % випадків автори використовували не більш ніж 150 слів в одному листі. 33 % адресантів обмежувалися 150–250 словами. І лише 16 % спромоглися написати листи обсягом 250–350 слів. Детальні й розлогі послання писали одиниці.

Адресанти доволі часто пояснювали стислість своїх відносно коротких повідомлень. Об'єктивним фактором був брак часу: «...вільного часу абсолютно немає й важко знайти» (Леонід Савченко), «...немає коли що писати, бо часу немає» (Юхим Слободянюк), «...ту нема врем'я написати» (Іван Цасюк), «...ніколи» [33; 58; 83; 97; 121; 155; 203; 165].

Не менш значущою причиною була відсутність новин: «...писати поки немає чого» (Григорій Юрчук), «...більше писати нічого» (Володимир Белін), «...нічого цікавого тут немає» (Григорій Гайдук). З одного боку, рядові бійці перебували в режимі одноманітності солдатського повсякдення, а з іншого – в середовищі типового радянського інформаційного вакууму. Доволі влучно про це висловився в листі до родини Микола Астахов – боєць 216-ї моторизованої дивізії 24-го механізованого корпусу 12-ї армії Південно-Західного фронту: «Новин немає, а які є, ви їх теж самі чуєте по радіо, вони такі ж, як і в нас» [22; 27; 91; 99; 103; 104; 132; 135; 156; 194; 196].

Не останню роль відігравали психологічні фактори: «...дуже велика тоска» (Іван Воронюк), «...рука не пише» (Володимир Жур, Аврич (ім'я невідоме),

Олексій Гордієнко), «...трохи я розледачився» (Панас Балабуха). Подекуди бійці просто не хотіли повідомляти рідним тривожні подробиці, щоб не засмучувати їх, пояснюючи на кшталт Миколи Павлича – «...менше будете думати і менше буде плачу» [12; 29; 53; 74; 82; 159; 167].

Процедура контент-аналізу передбачає визначення категорій – основних понять, за допомогою яких описується предмет дослідження. Їхня сукупність утворює концептуальну схему контент-аналізу, що має відповідати визначеним вимогам і враховувати особливості як теоретичних моделей предмета (наприклад, тематична, ціннісна чи суб'єктна структура повідомлень), так і його текстового втілення.

Визначити усі категорії в межах певного дослідження неможливо з огляду на невичерпність вмісту наявної в них відкритої та/або прихованої інформації, а також її обмеженість за обсягами через відбиття лише конкретного фрагмента історичної дійсності. До того ж не існує універсальних категорій в інструментальному полі методу контент-аналізу. Дослідник В. Іванов слушно зауважує, що категорії аналізу взагалі навряд чи можливо стандартизувати. Для вироблення стандартизованих категорій необхідно, щоб усі дослідники дотримувались однієї моделі та концепції контент-аналізу, а також щоб тип і зміст будь-якого документа однаково підходили до цих категорій [5, 31].

У межах цього дослідження увагу було зосереджено на кількох загальних категоріях, серед яких політичний складник комунікації, інтенції до онтологічних питань життя і смерті, ставлення до релігії та взаємодія між акторами комунікації у вигляді настанов і заповітів. Отже, були охоплені як традиційні для контент-аналізу кількісні прийоми, так і тонші якісні – фіксація відносин комунікатора з категоріями, що згадуються, спостереження за інтенсивністю ознаки, модальність висловлювань.

Політичний складник

Частота згадування імен керівників держав, назв політичних партій та їх похідних у приватному листуванні військовослужбовців може засвідчити те, наскільки глибоко червоноармійці сприймали своє становище в обставинах війни через політичний складник. Ім'я нацистського лідера згадується в 4,5 % випадків текстів, одна половина з яких має нейтральне забарвлення, а інша – негативне та іронічне, наприклад: «чортовий», «смішний», «кривавий пес», «заклятий ворог» та «проклятий» Гітлер. Старший політрук Борис Трескунов зі злістю скаржить на батькові, що «події, які розгорнулися через Гітлера», зіпсували йому відпустку [123].

Бійці не розглядають і не аналізують воєнно-політичну обстановку. Їхній порядок денний майже повністю аполітичний. Винятком, що лише підтверджує це правило, може слугувати лист Ф. Капачія до дружини від 1 липня 1941 р., в якому червоноармієць зазначав: «Німеччина зі своїми колоніями під

керівництвом залятого ворога Гітлера задумала заволодіти Радянською землею і радянським народом, тобто поневолити вільний народ СРСР, змусити його гнути спину для проклятого Гітлера» [65].

Частота вживання імені Сталіна – зникломо мала й ледве досягає 1 %. Про Леніна не згадують узагалі, за винятком випадків, коли це власне ім'я фігурує в адресі отримувача (вулиця, колгосп).

Схоже в листах не вживаються лексеми на позначення правлячої партії СРСР. Статистичним винятком може слугувати запевнення М. Базики, що хоча він і був під обстрілами, «але більшовики [тут і далі курсив наш. – Авт.] цього не бояться» [138].

«НСДАП», «нацизм», «нацисти» відображені в листуванні виключно через термін «фашизм», що було характерним для офіційного публічного радянського дискурсу, коли до «фашистських» зараховували всі праві, консервативні й клерикальні політичні рухи, попри те що частина з них була очевидними опонентами як націонал-соціалізму, так і фашизму.

Індекс згадування про «фашистів» – найвищий серед усіх політичних лексем і перевищує 6 %. Негативних означень типу «прокляті», «криваві», «підлі» набагато менше, аніж нейтральних. Загалом термін вживається у значенні «ворог» або «противник»: «...батьку, я поїхав битися з фашистами» (Володимир Брусянець), «...на мою долю доведеться знищити декілька німецьких фашистів» (Володимир Хмелевський), «...чи не бомбардують Макарів фашисти з літаків?» (Гнат Борук) та ін. [51; 114; 120].

Приреченість. Воля до життя

Сюжети про ставлення до свого життя та усвідомлення власного становища належать до найпоширеніших в епістолах колекції. Значна частина авторів уже стали учасниками бойових дій, були свідками бомбардувань, тому встигли сформувати своє первинне ставлення до війни, скласти уявлення про перспективи виживання. Попри типово побутовий характер кореспонденції комбатантів, питання онтологічного характеру з'являються у 36 % випадків, тобто частіше ніж у кожного третього. Понад те, окремі автори ділилися своїми думками про життя і смерть кілька разів у межах одного листа. Наприклад, по чотири рази це зробили Василь Титарчук та Фаустин Гарманюк, пишучи до дружин, а Василь Бас у детальному листі до нареченої висловився п'ять разів на онтологічні теми [34; 54; 91].

Почуття надії щодо власного виживання та обережний оптимізм стосовно майбутнього повернення додому статистично переважають у листах військово-службовців. Однак ця перевага не тотальна й виражається у відношенні приблизно 60 : 40 %.

Формулювання позитивного сценарію відбувається способом фіксації свого нинішнього становища: «...поки я живий», «...поки ще на світі живу»,

«...ще можна жити», «...до котрого часу жив і здоров остався», після чого застосовуються надзвичайно стримані обіцянки, власні бажання й самонавіювання: «...буду вам писати», «...хотілося б тебе побачити», «...як Бог дасть, то ще побачимося», «...може, це перегудить усе, то й я повернуся додому живий» та ін. Абсолютної впевненості щодо перемоги у війні та свого виживання не висловлює майже ніхто. Якщо ж трапляється сильна позиція, вона обов'язково редукується певними умовами або допущеннями, які виписує автор. Сапер Василь Титарчук у листі від 2 липня 1941 р. заспокоював дружину Ганну: «Ти не журись, не всіх на війні вбивають. [...] *І як тільки германа розіб'ємо, повернуся додому*», тут же додавши, що «нас поки можуть унічтожати тільки із самольота». Прикордонник Павло Абрамович у схожій манері теж запевняв свою наречену: «І немає ніякого сумніву, Танюша, *якщо зі мною буде все благополучно*, то ми не втратимо з тобою зв'язок» [91; 122].

Навряд чи можна шукати якийсь зв'язок між сподіваннями військовослужбовців і тим, як склалася їхня доля. В. Титарчук, імовірно, з відступом радянських частин повернувся додому. Повторно мобілізований навесні 1944 р. 11 серпня того самого року загинув у боях на території Польщі. Його одноліток В. Абрамович після відступу 1941 р. брав участь у Московській битві, боях на території Білорусі. Війну закінчив капітаном. Одружився з Тетяною Платоною. Помер на 72-му році життя в 1986 р. Утім, самі військовослужбовці подекуди схильні були бачити містику в певних подіях і робити на їх основі позитивні для себе висновки. Начальник аптеки медсанбату Георгій Єлевов, потрапивши під німецьке авіабомбардування м. Кам'янець-Подільський, із пієтетом писав родині в м. Київ: «Мені здається, що я повинен жити сто років, після того, що було сьогодні!» [128].

Містичні або трансцендентні аргументи для пояснення своєї безвиході військовослужбовці використовували теж. Олександр Лісецький у листі до сім'ї, пронизаному депресивними конотаціями, переказує свій сон, що іманентно не обіцяє йому нічого доброго: «Мені зараз дуже печально, я думаю про Нінку і про тебе. Мені наснилася Нінка, і вона мені сама каже: “На кого ти мене лишаєш, таку малу сироту?”».

Психологічний стан безпорадності, відчуття приреченості й близький подих смерті – важливі складники фаталізму в індивідуальних наративах військовослужбовців. Частина з них не залишали собі жодних шансів на виживання й прямо писали про це рідним: «...щось не похоже, що прийдеться бути живим» (Микола Кукоба), «...наверно, протівнік вб'є» (Петро Багіря), «...навряд чі жив останус» (Василь Зайченко), «...навряд чіби міні прийшлося видитися с тобою і всеми остальними» (Микола Бевзюк), «...не знаю, чи доведеться бачитися» (Олексій Вапняр) [136; 141; 154; 170; 189].

Інші, яких була більшість, про свій фаталізм пишуть завуальовано, використовуючи натяжки, прислів'я, обтічні формулювання: «...значить тому бути» (Григорій Гайдук), «...я потрапив у дуже скверну військову частину» (Олексій Гордієнко), «...є прислів'я: “Смерть рукою не одвинеш”» (Яків Яремчук),

«...наше життя хвилиanne» (Василь Ковбасюк), «...дуже важко, бо війна все-світня» (Іван Федьков) [105; 156; 159; 185; 206].

На відміну від листів із позитивними сценаріями, де не зафіксовано жодного повідомлення з абсолютною вірою у виживання та надією повернутися додому, епістолярії з мотивами приреченості містять приклади смислових одиниць із екстремальною тональністю в онтологічних питаннях. Яскравим прикладом вираження такої негативної рефлексії є лист 31-річного Фаустина Гарманюка – військовослужбовця 29-го військово-топографічного загону Південно-Західного фронту. У ніч на 1 липня 1941 р. у стані сильного душевного хвилювання він писав дружині Ванді: «Я вже чекаю з дня на день якоїсь зміни, бо вже нам доповнили взводи і ще мають обмундірувати, а тоді прощай, білий світе. [...] Я думав, що в майбутньому своїм житті буду жити краще, веселіше, буду радуватись своїй дочечці, бо є чим тішитись. Но не мені радуватись... Ой, Боже мій, що я наробив, нащо я такий нещасливий уродився, в таку нещасливу годину, нащо мені переживати таку муку, таке горе... [...] Але що мені більше лізе на ум – це Галочка – дочечка. Як вона, біднесенька, буде без мене, хто її, сирітку, пожалує, хто нею буде тішитись? Боже мій, птасю моя, я поки загину, то, певно, з жалю лопне серце, перегорять всі легені і печінки...». Кількаразова зміна почерку вказує, що Фаустин Прокопович повертався до написання у кілька прийомів [54].

Бог. Релігія

«В окопах не буває атеїстів», – цей крилатий вираз начебто сказав американський капелан Вільям Томас Каммінгс у 1942 р. в ході Філіппінської операції. Сталося це під час проповіді в розпал битви за п-ів Батаан. Однак історикам Другої світової війни так і не вдалося знайти жодного свідка фрази, що перетворилася на популярний афоризм [222, 26].

Тривіальний смисл сентенції Каммінгса в тому, що під час крайнього стресу або страху, наприклад у випадку смертельної небезпеки під час бойових дій, всі люди віритимуть у вищі сили або сподіватимуться на їхнє втручання. Згадки про Бога зустрічаються в 13,5 % листів музейної колекції «Непрочитані листи 1941-го».

Майже в усіх випадках згадка про Бога морфологічно виступає в тексті як вигук. Найуживанішими прикладами є «(як/якось) дасть Бог», «дай Бог», «слава Богу», «Боже збав», «Бог знає», «(ой,) Боже мій». Ці вигуки, входять до структури речення, ускладнюють його об'єктивну модальність, виражаючи різноманітні емоції, почуття, волевиявлення.

Отже, можна констатувати, що, незважаючи на помітне використання слова «Бог» у приватному листуванні радянських військовослужбовців, ознаки справжньої релігійності авторів воно не демонструє. Опосередкованим аргументом цієї тези є повна відсутність у текстах будь-яких згадок про Ісуса Христа, Богородицю, відомих святих (навіть у складі сталих виразів чи вигуків).

Прояви релігійності в листах як індивідуальних наративах усе-таки зустрічаються, але їх частота близька до статистичної похибки. Багатодітний батько із с. Майдан-Олександрівський на Хмельниччині Микита Анісімов у диспозиції свого листа просив дружину, щоб діти вимолили йому життя в Бога, уповаючи на особливу прихильність вищих сил до їхніх благань [21].

Стилістично інші формулювання на тему віри виклала на папері військовий лікар 3-го рангу Клара Файтензон. Аналізуючи своє становище, вона цілком покладалася на Бога, що є неодмінною ознакою релігійного світовідчуття індивіда. Своїми думками К. Файтензон ділиться з родиною: «На війні живемо. Не турбуйся. Бог мав би допомогти, в дорозі може всяке статися, та боже збав, щоби сталося на шляху віри» [10].

Зло та його персоніфікації теж не квантифікуються у вибірці. Часто вживане слово «чорт» не має стосунку до християнської космології й застосовується як частина сталих мовних виразів для висловлення досади, невдоволення або лайки: «до чорта», «чорт його знає», «ні чорта», «чортовий Гітлер».

Настанови й заповіти

Особливе місце серед текстів епістолярію військовослужбовців посідають сюжети, в яких звучать настанови, поради, тестаменти. Листи-заповіти виділяються з-поміж інших у переписці воєнного періоду. Мобілізовані усвідомлювали, що можуть не повернутися додому живими, тому перед реальною загрозою смерті намагалися викласти на папері сокровенні почуття, звернутися до близьких, особливо до дітей.

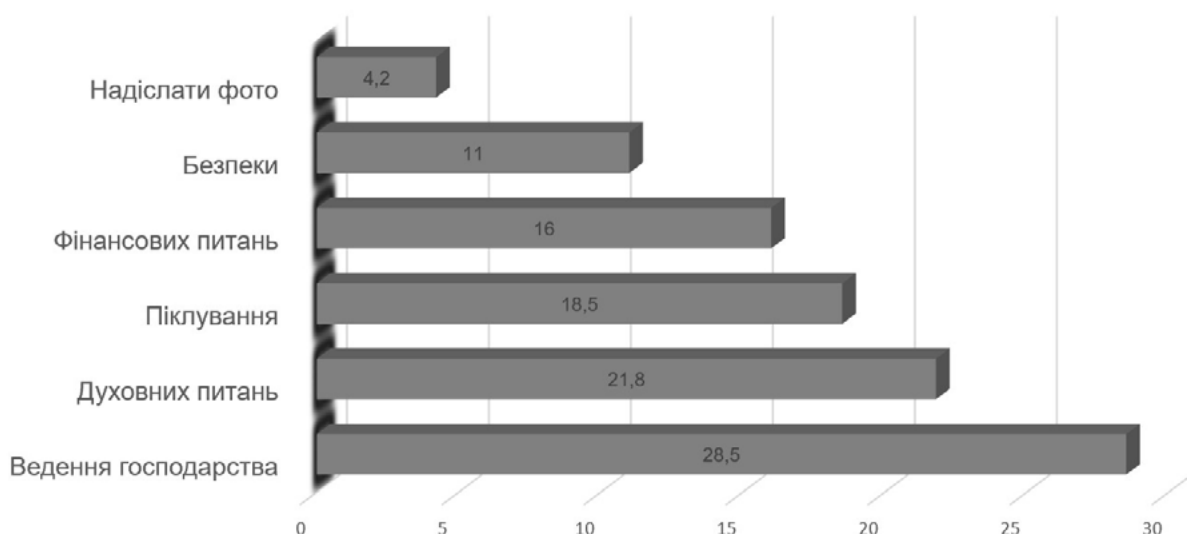
У фондовій колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні зберігаються кілька яскравих прикладів такої кореспонденції. Скажімо, захисник м. Севастополь старший сержант Іван Гетьманцев, артрозвідник 364-ї зенітної батареї Чорноморського флоту, напередодні фінального німецького штурму морської бази в 1942 р. писав своєму 6-річному синові Славку, що не варто бути «гвинтиком в системі», краще стати «художником своєї справи, знайти своє місце в житті». Ще більш екзальтовано звучать настанови батьків до новонародженої Ганни-Мотрі Вацеби (1950 р. н.): «Останні мої слова до тебе – це заповіт: добро нації – найвищий наказ для тебе. Якщо ти зрадиш український народ, то я вже проклинаю тебе, а мій дух не дасть тобі спокою ніколи». Подружжя Марія та Григорій Вацеби були учасниками українського визвольного руху. Щоб зберегти життя народженої в підпіллі доньки, батьки залишили немовля в чужої людини. Через кілька місяців – загинули [208, 4].

У «Непрочитаних листах 41-го» лексичні конструкції, які можна умовно назвати «накази й заповіти» зустрічаються 119 разів у загальній кількості досліджуваної вибірки (200), що становить 59,5 %. Типові прохання «частіше писати» й «не хвилюватися», а також їхні похідні в обрахунок не бралися. Поза квантифікацією залишилися також прохання передати вітання й привіти.

Такий високий показник смислових одиниць у досліджуваному обсязі статистичної вибірки дає всі підстави зробити висновок, що використання в текстах сюжетів із настановами та заповідями виражає базову тенденцію червонево-липневих епістоляріїв військовослужбовців з колекції «Непрочитані листи 1941-го».

Частота вживання настанов доволі помірною: у середньому 1,65 поради на лист. Епістоли з чотирма й більше директивними конструкціями зустрічаються дуже рідко. Найбільше інструкцій у межах одного листа спромігся записати Яків Боровський, сапер 164-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту. У своєму хаотичному й погано структурованому повідомленні від 3 липня 1941 р. він дав 8 різних доручень дружині Марії та батькові Олексію [152].

На перший погляд, палітра численних порад, прохань і настанов надзвичайно строката. Однак тематично їх можна об'єднати в шість груп.

Додаток 2. Основні тематичні рубрики настанов у листах військовослужбовців (%).

Як видно з діаграми, настанови у питаннях ведення господарства, зокрема розпорядження майном, заготівлі запасів на зиму, були домінуючими. Найбільше через листування чоловіки намагалися подбати про заощадження хліба, рідше – про догляд за свійськими тваринами (корова, свині, бичок) [29; 56; 67; 89–91; 161; 197].

Духовні настанови – друга за поширеністю категорія. За своєю стилістикою вони найбільше підходять до лексичних конструкцій листів-заповітів. Потрібно зазначити, що «класичного» варіанта листа-заповіту на зразок епістоли І. Гетьманцева чи подружжя Вацеб в епістолярній колекції не знайшлося (принаймні його немає в досліджуваній вибірці). Автори апелюють здебільшого до понять єдності й мирного співіснування в родині: «...прошу Вас зараз жити по-хорошому з моєю женою» (Яків Яремчук), «...скажи мамці, най с тобою не спорять» (Петро Багіря), «дорогі мої батьки, живіть мирно і спокійно» (Тимофій Мельничук) [105; 137; 185].

Частина сюжетів орієнтовані на зміцнення морально-психологічного стану рідних та близьких («...не журися і не досадує, бо своє молоде життя спортиш»), інші – звернення до патріотизму («...прошу тебе захищати свою Батьківщину»). Не останньою чергою адресанти переймаються питаннями довіри та подружньої вірності, відповідно до яких формулюють свої настанови: «...Марусю, доки йде війна, ні з ким не гуляй і дожидай мене» (Іван Агеєв), «...не зраджуй, поки я живий» (Василь Бас), «...якщо ви думаєте бути моєю дружиною, я не заперечую, щоб ви їхали в аул, тільки щоб знали, що у вас є Леонід Корнієв» (Леонід Савченко) [14; 27; 34; 83; 86].

Накази і прохання про піклування майже завжди орієнтовані на дітей, дуже рідко – на стареньких батьків. Цікаво, що настанови про піклування з погляду формулярного аналізу містяться наприкінці основної частини – перед кінцевим протоколом. Такого не трапляється з іншими тематичними рубриками настанов.

Проблема грошей та фінансового забезпечення родини в кореспонденції військовослужбовців хоч і помітна, однак зовсім не основна серед настанов. Чоловіки намагалися дати сім'ям чіткі поради, як найкраще розпоряджатися грошима, як заробити й куди звертатися по фінансову допомогу. Насамперед це чіткі інструкції: не давати в позику, не робити застав, не платити податки, не здійснювати грошових переказів тощо.

Відповідно до указу Президії Верховної ради СРСР «Про порядок призначення і виплату допомоги сім'ям військовослужбовців рядового і молодшого начальницького складу у воєнний час» від 26 червня 1941 р. на місцях мали розпочатися грошові виплати тим, хто був мобілізований, служив у лавах Червоної армії і чиї рідні потрапляли згідно з установленими критеріями в категорію «сім'я військовослужбовця». Обсяг грошової допомоги залежав від місця проживання (місто чи село) й заробітної плати, яка була до мобілізації [209, 212; 217, 51].

Призвані намагалися активно скористатися цією допомогою від держави й мотивували дружин звертатися до місцевих органів влади та військкоматів. Типовим прикладом такої комунікації є лист червоноармійця Григорія Качуровського, в якому він мало не з перших рядків наказував дружині: «Вірусю, напиши заяву в сільраду для видачі тобі квитанції на одержання грошей у військкоматі по 150 карбованців у місяць. Тільки як будеш писати, то пиши, що ти і троє дітей, всі на моєму вихованні, бо колгоспники будуть получать менше» [179].

Доволі специфічною категорією є настанови стосовно безпеки. Їх поява у приватних листах породжена особистим досвідом авторів, які бачили наслідки німецьких авіабомбардувань м. Кам'янець-Подільський, Хотин, Черкаси, Сміла, залізничних станцій, а також застереженнями стосовно військової таємниці.

Глави родин ділилися тактичними настановами (нерідко діаметрально протилежними), як уберегтися під час авіанальоту: «...як там надлетить самолёт, а ти будеш на полію із жінками, то скоро розбігайтеся» (Петро Багіря), «...не збігайтеся в купу, як литять самолёти, а ховайся» (Олександр Пухальський), «...если бачиш самолёта, то ховайся під дерево або канал який-нибудь»

(Іван Б'ялик), «...намагайтеся рятуватися від літаків біля будинку, під деревом [...] під час нальоту не бігайте, стійте на місці, біля школи не ховайтеся» (Павло Гудима). Гнат Борук навіть радив сім'ї викопати бомбосховище на власному городі [24; 51; 81; 137; 161].

Інші безпекові застереження були пов'язані з військовою таємницею та нерозголошенням змісту листів. Іван Бистрицький двічі нагадував брату нікому не повідомляти про деталі листування: «Женечку, нащот бомбардіровки мовчи, бо це мені була б біда, ще й дуже за це, що я пишу додому. Так само за Габрука мовчи, нікому ні слова, бо це нільзя писати, бо це воєнна тайна». На схожому наголошували у своїх листах Павло Гудима, Іван Свиридиha та інші, обґрунтовуючи прохання тим, що «зараз за малейшу тронду можуть посадити» [44; 86; 161].

Довоєнна радянська пропаганда, особливо у часи Великого терору, вселяла в радянську молодь параноїдальну підозру, що скрізь ховаються шпигуни й шкідники, яких пильне юнацтво має викривати. Імовірно, з цим пов'язана наявність в епістолах частини настанов остерігатися шпигунів. Іван Палаш завбачливо інструктував дружину, щоб знищила комсомольський квиток: «...документ мій онуліруй, кинь у піч, най згорить [...] в Кам'янці шпівонів много німецьких». Про «шпигуноманію» як соціальне явище в перші дні війни згадували очевидці Федір Пігідо-Правобережний та Дмитро Малаков [12; 75; 210, 31; 214, 31–33].

Серед обов'язкових до виконання вимог – надіслати вже наявне або зробити нове фото дітей і/або дружини. Схоже, що листи, як і фотографії, були для військовослужбовців не просто способом обміну новинами з домом, а і єдиною ланкою між ними та найближчими людьми й колишнім життям, із якого бійці почувалися «висмикнутими» [18; 21; 62; 88; 175].

Одним із порівняно простих методів обробки тексту, що застосовуються в контент-аналітичному дослідженні, є частотний аналіз базових лексем. Його результат подано як список слів, які найчастіше зустрічаються в тексті. Виявлення частотності дає змогу отримати уявлення про тематику та основні поняття тексту. Візуалізувати результат зручно у вигляді «хмари слів» (англ. tag cloud, word cloud, wordle). Що частіше слово зустрічається в текстах, то більший розмір воно має у «хмарі».

Корпус текстової вибірки дослідження складається із 38 тис. слів (180 тис. знаків). Зважаючи на значний обсяг тексту, ми обрали для відображення 100 слів як оптимальну кількість. При підготовці тексту свідомо не вдавалися до лематизації (англ. lemmatization – приведення словоформи до леми, її нормальної словникової форми, наприклад для іменників та прикметників це називний відмінок однини, для дієслів – неозначена форма) та виправлення нелітературних форм («жина» – дружина, «жилаю» – бажаю, «пісьмо» – лист).

обов'язкова ознака поштових повідомлень колекції. За рідкісними винятками прохання директивного вигляду концентруються навколо питань фінансового, духовного змісту, ведення господарства, піклування, безпеки – або це прохання надіслати фотографію дітей та дружини.

Обрання інших вибірок на основі епістолярної колекції «Непрочитані листи 1941-го» дасть змогу сформулювати нові концептуальні схеми контент-аналізу й вирішити низку інших загальноісторичних, джерелознавчих та музейних завдань.

Джерела та література:

1. Ададуров В. Нові «території» історії: проблема синтезу соціальних наук у творчості третього покоління школи «Анналів» (на прикладі еволюції концептуальних поглядів Емманюеля Ле Руа Лядюрі) / В. Ададуров // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 367–386.
2. Білецька Т.В. Контент-аналіз як метод дослідження історичних джерел (на основі аналізу публікацій газети «Кліо» – друкованого органу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка) / Т.В. Білецька // Освіта, наука і культура на Поділлі. – 2016. – Т. 23. – С. 354–360.
3. Димніч О.Ю. Суспільні проблеми радянських людей та місцева преса 1986 р. (результати пілотного контент-аналізу) / О.Ю. Димніч // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2012. – Т. 20. – Вип. 20. – С. 200–205.
4. Документи, фото та спогади на електронному носії Вацеби (Марійчин) Ганни Іванівни. 2007 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ). – НД-27534.
5. Іванов В.Ф. Вибір категорій контент-аналізу і проблема вибірки дослідження / В.Ф. Іванов // Наукові записки Інституту журналістики. – Т. 3. – 2016. – С. 29–33.
6. Іванов В.Ф. Історія використання контент-аналізу в різних науках у ХХ ст. / В.Ф. Іванов // Наукові записки Інституту журналістики. – Т. 52. – 2013. – С. 18–30.
7. Іванов О.В. Класичний контент-аналіз та аналіз тексту: термінологічні та методологічні відмінності / О.В. Іванов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2013. – № 1045. – С. 69–74.
8. Кузнєцов О. Виявлення ключових понять з тексту за допомогою контент-аналізу / О. Кузнєцов // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – 2014. – Вип. 40. – С. 52–60.
9. Лист [прізвище, ім'я невідомі] – [товаришу]. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249140. – Д-57059.
10. Лист військкара 3 рангу Файтензон Клари Наумівни до родички. 10.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248520. – Д-56459.
11. Лист військовослужбовця [Блая] Андрія – дружині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248399. – Д-56341.
12. Лист військовослужбовця Аврича – дружині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248300. – Д-56242.
13. Лист військовослужбовця Агеєва Івана Яковича до батьків. 05.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249004. – Д-56923.

14. Лист військовослужбовця Агеева Івана Яковича до нареченої [дружини]. 05.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249002. – Д-56921.
15. Лист військовослужбовця Акользіна Віссаріона Якимовича до дружини. 10.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248089. – Д-56037.
16. Лист військовослужбовця Акользіна Віссаріона Якимовича до рідних. 10.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248451. – Д-56391.
17. Лист військовослужбовця Алексеєва Георгія Прокоповича – батькам. 28.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249290. – Д-57204.
18. Лист військовослужбовця Аlickана Абрама М. – дружині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248837. – Д-56766.
19. Лист військовослужбовця Андріянова Миколи Дмитровича – рідним. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248911. – Д-56838.
20. Лист військовослужбовця Андрощука Федора – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248723. – Д-56659.
21. Лист військовослужбовця Анісімова Микити Родіоновича до дружини. 04.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249108. – Д-57027.
22. Лист військовослужбовця Астахова Миколи С. – родині. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248508. – Д-56447.
23. Лист військовослужбовця Аюпова Рамазана Аюповича до друга. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248622. – Д-56560.
24. Лист військовослужбовця Б'ялика Івана Панасовича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249094. – Д-57013.
25. Лист військовослужбовця Байрачного Є. Семеновича – родині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249126. – Д-57045.
26. Лист військовослужбовця Балабанова Петра Миколайовича до знайомої. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249129. – Д-57048.
27. Лист військовослужбовця Балабанова Петра Миколайовича до родича. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249130. – Д-57049.
28. Лист військовослужбовця Балабанова Петра Миколайовича до сестри. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249128. – Д-57047.
29. Лист військовослужбовця Балабухи Панаса В. до батьків. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249066. – Д-56985.
30. Лист військовослужбовця Балабухи Панаса В. до дружини. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249067. – Д-56986.
31. Лист військовослужбовця Балана І.В. – подрузі. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248070. – Д-56019.
32. Лист військовослужбовця Балашова Дмитра – рідним. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248588. – Д-56526.
33. Лист військовослужбовця Баранова Василя – подрузі. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249089. – Д-57008.
34. Лист військовослужбовця Баса Василя до нареченої. 28.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249258/2. – Д-57174/2.
35. Лист військовослужбовця Баса Василя до товариша. 28.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249258/1. – Д-57174/1.
36. Лист військовослужбовця Бачинського Василя М. – братові. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249061. – Д-56980.
37. Лист військовослужбовця Башовця Бориса Семеновича – дружині. 27.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249119. – Д-57038.

38. Лист військовослужбовця Бедрика – рідним. 10.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248963. – Д-56885.
39. Лист військовослужбовця Безклеїного Петра Дмитровича – родині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248122. – Д-56070.
40. Лист військовослужбовця Безрукавого – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248360. – Д-56302.
41. Лист військовослужбовця Бергер Д.М. – сестрі. 25.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248042. – Д-55992.
42. Лист військовослужбовця Беркуна Андрія І. – рідним. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248189. – Д-56133.
43. Лист військовослужбовця Белкіна [ім'я невідоме] – рідним. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248338. – Д-56280.
44. Лист військовослужбовця Бистрицького Івана Петровича – братові. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248329. – Д-56271.
45. Лист військовослужбовця Бичка Микити Пилиповича – дружині. 04.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249087. – Д-57006.
46. Лист військовослужбовця Білозіра Івана – дружині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248557. – Д-56496.
47. Лист військовослужбовця Бобровникова Андрія Миколайовича – дружині. 28.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249301. – Д-57212.
48. Лист військовослужбовця Боженова Олександра – матері. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248507. – Д-56446.
49. Лист військовослужбовця Бондаря Леоніда С. – рідним. 31.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248592. – Д-56530.
50. Лист військовослужбовця Борисова Петра [Рамінатовича] – матері. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248509. – Д-56448.
51. Лист військовослужбовця Борука Гната Федоровича – родині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248572. – Д-56511.
52. Лист військовослужбовця Вакала Василя Павловича – батькам. 04.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248427. – Д-56369.
53. Лист військовослужбовця Воронюка Івана Володимировича – дружині Олені та доньці Фросі. 13.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248608. – Д-56546.
54. Лист військовослужбовця Гарманюка Фаустина Прокоповича – дружині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248735. – Д-56671.
55. Лист військовослужбовця Глухого Луки Івановича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248090. – Д-56038.
56. Лист військовослужбовця Грубіяна Івана Онуфрійовича – дружині Ганні. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248239. – Д-56182.
57. Лист військовослужбовця Гулеватого О.Я. – тещі. 10.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249155. – Д-57074.
58. Лист військовослужбовця Діденка Григорія – коханій. 26.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248628. – Д-56566.
59. Лист військовослужбовця Дьорова Петра Михайловича – рідним. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248913. – Д-56840.
60. Лист військовослужбовця Єпішкіна Миколи Омеляновича – рідним. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248483. – Д-56423.
61. Лист військовослужбовця Жогана – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248158. – Д-56104.

62. Лист військовослужбовця Жогова Василя П. подрузі. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249167. – Д-57086.
63. Лист військовослужбовця Завального Івана Михайловича – рідним. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248134. – Д-56080.
64. Лист військовослужбовця Калинюка Василя Михайловича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249174. – Д-57093.
65. Лист військовослужбовця Капація Ф.Н. – дружині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249300. – Д-57211.
66. Лист військовослужбовця Качанюка Петра Антоновича – дружині. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248529. – Д-56468.
67. Лист військовослужбовця Клочка Михайла Григоровича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248780. – Д-56714.
68. Лист військовослужбовця Кобялка Павла Микитовича – дружині. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248319. – Д-56261.
69. Лист військовослужбовця Коленова Володимира – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248366. – Д-56308.
70. Лист військовослужбовця Костюка – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248378. – Д-56320.
71. Лист військовослужбовця Лахмая Івана Степановича – родині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248266. – Д-56208.
72. Лист військовослужбовця Лісецького Олександра Степановича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248528. – Д-56467.
73. Лист військовослужбовця Мостіпаки Олександра Сергійовича – родині. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248522. – Д-56461.
74. Лист військовослужбовця Павлича Миколи – родині. 04.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248125. – Д-56073.
75. Лист військовослужбовця Палаша Івана Петровича – дружині. 04.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249102. – Д-57021.
76. Лист військовослужбовця Папозова Леоніда – дружині. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248365. – Д-56307.
77. Лист військовослужбовця Польового Давида Лазарьовича до тітки. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248597. – Д-56535.
78. Лист військовослужбовця Польового Давида Лазарьовича до матері. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248605. – Д-56543.
79. Лист військовослужбовця Просяниченко Олени С. – рідним. 30.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248798. – Д-56732.
80. Лист військовослужбовця Пухальського Олександра Федоровича до брата. 04.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249084. – Д-57003.
81. Лист військовослужбовця Пухальського Олександра Федоровича до дружини. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249168. – Д-57087.
82. Лист військовослужбовця Рудя Дмитра Пилиповича – родині. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248115. – Д-56063.
83. Лист військовослужбовця Савченка Леоніда К. – коханій. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248619. – Д-56557.
84. Лист військовослужбовця Савчука Олексія Васильовича – дружині. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248027. – Д-55977.
85. Лист військовослужбовця Сапунова Михайла Т. – рідним. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248907. – Д-56834.

86. Лист військовослужбовця Свиридихи Івана Даниловича – дружині. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248737. – Д-56673.
87. Лист військовослужбовця Свінтошка Федора Івановича – дружині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248535. – Д-56474.
88. Лист військовослужбовця Семененка Дмитра Кіндратовича – дружині. 01.08.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248689. – Д-56625.
89. Лист військовослужбовця Ситника Павла Івановича – родині. 28.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248695. – Д-56631.
90. Лист військовослужбовця Степанова Олександра – дружині. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248537. – Д-56476.
91. Лист військовослужбовця Титарчука Василя Прокоповича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248241. – Д-56184.
92. Лист військовослужбовця Тюріна Анатолія Афанасійовича – матері. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248504. – Д-56443.
93. Лист військовослужбовця Фартушняка Андрія Мартиновича – дружині. 07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249086. – Д-57005.
94. Лист військовослужбовця Федорука Івана Федоровича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248121. – Д-56069.
95. Лист військовослужбовця Фурсова – рідним. 28.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248868. – Д-56796.
96. Лист військовослужбовця Хромого [Аде] Овсія Берковича – рідним. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249027. – Д-56946.
97. Лист військовослужбовця Цасюка Івана Олексійовича – дружині. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248541. – Д-56480.
98. Лист військовослужбовця Цимбаліста Серафима Степановича – дружині. 07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249063. – Д-56982.
99. Лист військовослужбовця Шварца Олександра – батькам. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248606. – Д-56544.
100. Лист військовослужбовця Шмирка Григорія Микитовича – дружині. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248540. – Д-56479.
101. Лист військовослужбовця Шустера Михайла Івановича до рідних. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248060. – Д-56009.
102. Лист військовослужбовця Щадила Антона Андрійовича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248836. – Д-56765.
103. Лист військовослужбовця Юрчука Григорія Семеновича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249154. – Д-57073.
104. Лист військовослужбовця Янпольського – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248887. – Д-56814.
105. Лист військовослужбовця Яремчука Якова Васильовича – батькові. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248308. – Д-56250.
106. Лист військовослужбовця Яремчука Якова Васильовича – дружині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248307. – Д-56249.
107. Лист військовослужбовця Яремчука Якова Васильовича до сусіда. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248323. – Д-56265.
108. Лист військфельдшера Загури Євгенії Василівни – батькові. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248816. – Д-56745.
109. Лист військфельдшера Макарова Івана Сергійовича – рідним. 06–07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248892. – Д-56819.

110. Лист військфельдшера Склярєнко Євдокії Миколаївни – рідним. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248441. – Д-56382.
111. Лист лейтенанта Бельського Антона Антоновича до брата. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249248. – Д-57164.
112. Лист лейтенанта Бельського Антона Антоновича до матері. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249201. – Д-57120.
113. Лист лейтенанта Бельського Антона Антоновича до сестри. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248585. – Д-56523.
114. Лист лейтенанта Брусянцева Володимира Івановича – батькам. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248919. – Д-56845.
115. Лист лейтенанта Демченка Мілєнтія Пилиповича – дружині. 05.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248445. – Д-56385.
116. Лист лейтенанта Костіна Василя Степановича – матері. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248915. – Д-56842.
117. Лист політрука Безушка Дмитра Кириловича – знайомій. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248748. – Д-56684.
118. Лист політрука Ринського Зіновія Ароновича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249042. – Д-56961.
119. Лист сержанта Алексєєва Пилипа Олександровича – батькам. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248773. – Д-56707.
120. Лист сержанта Хмєлевського Володимира Федоровича – брату. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248462. – Д-56402.
121. Лист старшого лейтенанта Абрамовича Павла Прохоровича до батьків. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249208. – Д-57127.
122. Лист старшого лейтенанта Абрамовича Павла Прохоровича до подруги. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248394. – Д-56336.
123. Лист старшого політрука Трескунова Бориса Володимировича до батька. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248471. – Д-56411.
124. Лист супровідний доктора Ольшєлера – доктору Рідєлю. 25.08.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248977. – Д-56897.
125. Лист техника-інтенданта 2 рангу Польової Марії Гнатівни до колишнього колеги. 26.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248607. – Д-56545.
126. Лист техника-інтенданта 2 рангу Польової Марії Гнатівни до рідних. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248613. – Д-56551.
127. Лист техника-інтенданта 2 рангу Польової Марії Гнатівни до рідних. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248612. – Д-56550.
128. Лист техника-інтенданта 3 рангу Єлева Георгія Миколайовича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248594. – Д-56532.
129. Лист червоноармійця Алдіярова Кєнжекула – рідним. 04.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249121. – Д-57040.
130. Лист червоноармійця Александрова І.С. – рідним. 28.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248686. – Д-56622.
131. Лист червоноармійця Александровського – родині. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248717. – Д-56653.
132. Лист червоноармійця Альтмана Фішиля Цудіковича – дружині. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249025. – Д-56944.
133. Лист червоноармійця Андрєєва Михайла Дмитровича до коханої дівчини. 28.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248144. – Д-56090.

134. Лист червоноармійця Андрєєва Михайла Дмитровича до рідних. 31.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248142. – Д-56088.
135. Лист червоноармійця Бабошина Павла Павловича – рідним. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248461. – Д-56401.
136. Лист червоноармійця Багрія Петра Григоровича до дружини. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248159. – Д-56105.
137. Лист червоноармійця Багрія Петра Григоровича до дружини. 06.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248283. – Д-56225.
138. Лист червоноармійця Базики М.А. – родині. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249266. – Д-57182.
139. Лист червоноармійця Батраченка Трохима Кіндратовича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248384. – Д-56326.
140. Лист червоноармійця Бєвзюка Івана Івановича – рідним. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249145. – Д-57064.
141. Лист червоноармійця Бєвзюка Миколи – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248959. – Д-56881.
142. Лист червоноармійця Бєлика Юхима Федоровича – дружині. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248701. – Д-56637.
143. Лист червоноармійця Бєліна Володимира Людвіговича – батькам. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248886. – Д-56813.
144. Лист червоноармійця Бичкова Якова Дмитровича до дружини. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249274. – Д-57189.
145. Лист червоноармійця Бичкова Якова Дмитровича до матері. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249275. – Д-57190.
146. Лист червоноармійця Блажея Опанаса Макаровича – дружині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249083. – Д-57002.
147. Лист червоноармійця Богдана Івана Ісаковича до коханої дівчини. 30.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248697. – Д-56633.
148. Лист червоноармійця Богдана Івана Ісаковича до рідних. 30.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248696. – Д-56632.
149. Лист червоноармійця Бондаря Миколи Івановича до дружини. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248058. – Д-56007.
150. Лист червоноармійця Бондаря Миколи Івановича до дружини. 06.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248059. – Д-56008.
151. Лист червоноармійця Бондюченка Василя Тарасовича – рідним. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248218. – Д-56162.
152. Лист червоноармійця Боровського Якова Олексійовича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248825. – Д-56754.
153. Лист червоноармійця Борохти Олексія Лаврентійовича – дружині. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248140. – Д-56086.
154. Лист червоноармійця Ваняюра Олексія Дмитровича – батькові. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248276. – Д-56218.
155. Лист червоноармійця Власова Павла Євгеновича – матері. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249304. – Д-57215.
156. Лист червоноармійця Гайдука Григорія Петровича – матері. 28.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248791. – Д-56725.
157. Лист червоноармійця Гльоса Микити Терентійовича – дружині. 26.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249170. – Д-57089.
158. Лист червоноармійця Говорухи Дмитра – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248543. – Д-56482.

159. Лист червоноармійця Гордієнка Олексія Григоровича – дружині. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248422. – Д-56364.
160. Лист червоноармійця Гордієнка Олексія Григоровича – дружині. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248422. – Д-56364.
161. Лист червоноармійця Гудими Павла Микитовича – дружині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248753. – Д-56689.
162. Лист червоноармійця Єлисеєва Юрія Вікторовича – рідним. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248916. – Д-56843.
163. Лист червоноармійця Єфименка – керівнику кінотеатру «Ударник». 04.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248355. – Д-56297.
164. Лист червоноармійця Желевського Деміда Семеновича – родині. 06.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249037. – Д-56956.
165. Лист червоноармійця Железна Івана Несторовича до батьків. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248713. – Д-56649.
166. Лист червоноармійця Железна Івана Несторовича до дружини. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248712. – Д-56648.
167. Лист червоноармійця Жура Володимира Павловича – батьку. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249221. – Д-57137.
168. Лист червоноармійця Жусова Костянтина Якимовича до дружини. 27.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249224. – Д-57140.
169. Лист червоноармійця Зайченка Василя Михайловича до знайомої. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248670. – Д-56606.
170. Лист червоноармійця Зайченка Василя Михайловича до товариша. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248706. – Д-56642.
171. Лист червоноармійця Запари Михайла Михайловича – рідним. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248143. – Д-56089.
172. Лист червоноармійця Зваричука Василя Івановича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248294. – Д-56236.
173. Лист червоноармійця Золотька Андрія Даниловича – дружині. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248413. – Д-56355.
174. Лист червоноармійця Зуєва Є.І. до батьків. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248890. – Д-56817.
175. Лист червоноармійця Зуєва Є.І. до коханої. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249021. – Д-56940.
176. Лист червоноармійця Зуєва Є.І. до родичів. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248891. – Д-56818.
177. Лист червоноармійця Зуєва Є.І. до тітки. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248763. – Д-56697.
178. Лист червоноармійця Зуєва Є.І. до товаришів. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249015. – Д-56934.
179. Лист червоноармійця Качуровського Григорія Яковича – дружині. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249096. – Д-57015.
180. Лист червоноармійця Кікотя Миколи Романовича – дружині. 05.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248084. – Д-56032.
181. Лист червоноармійця Кланцатого Павла Федоровича – батькові. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248334. – Д-56276.
182. Лист червоноармійця Кобилянського Степана Васильовича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248521. – Д-56460.
183. Лист червоноармійця Ковалишина Марка Остаповича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248172. – Д-56116.

184. Лист червоноармійця Ковальчука Івана Григоровича до дружини. 18.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248866. – Д-56794.
185. Лист червоноармійця Ковбасюка Василя Тимофійовича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248105. – Д-56053.
186. Лист червоноармійця Ковтуняка Олександра Васильовича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249158. – Д-57077.
187. Лист червоноармійця Котика Миколи Павловича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249161. – Д-57080.
188. Лист червоноармійця Криницького Семена Васильовича – дружині. 06–07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249171. – Д-57090.
189. Лист червоноармійця Кукоби Миколи Леонтійовича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248076. – Д-56025.
190. Лист червоноармійця Кукси Андрія Мефодійовича – родині. 07.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249028. – Д-56947.
191. Лист червоноармійця Курченка Никифора Івановича – дружині. 06.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249032. – Д-56951.
192. Лист червоноармійця Мамчура Євгена Петровича – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248523. – Д-56462.
193. Лист червоноармійця Мірошниченка Івана Семеновича – дружині. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248412. – Д-56354.
194. Лист червоноармійця Мойсеєнкова Митрофана Єфремовича – дружині. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248417. – Д-56359.
195. Лист червоноармійця Овчинника С.К. – дружині. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248675. – Д-56611.
196. Лист червоноармійця Потапенка Петра Родіоновича – дружині. 30.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248212. – Д-56156.
197. Лист червоноармійця Риженка Григорія А. – рідним. 30.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248856. – Д-56784.
198. Лист червоноармійця Рогачова Василя Автономовича – дружині. 31.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248149. – Д-56095.
199. Лист червоноармійця Родіонова Григорія Марковича до батьків. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248779. – Д-56713.
200. Лист червоноармійця Ропія Василя Михайловича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248544. – Д-56483.
201. Лист червоноармійця Рудя Харитона Гнатовича – родині. 30.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248665. – Д-56601.
202. Лист червоноармійця Сінькевича Михайла Омеляновича – дружині. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249078. – Д-56997.
203. Лист червоноармійця Слободянюка Юхима Яковича до дружини. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248162. – Д-56108.
204. Лист червоноармійця Смутьського Анісія Івановича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249159. – Д-57078.
205. Лист червоноармійця Сокурєнка Андрія С. – дружині. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248214. – Д-56158.
206. Лист червоноармійця Федькова Івана Дем'яновича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248750. – Д-56686.
207. Лист червоноармійця Яструба Георгія (Ігоря) Матвійовича – дружині. 28.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248682. – Д-56618.
208. Лист-заповіт І.С. Гетьманцева синові. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-50872. – Д-12363.

209. Любецкий А.Е. Государство и семьи военнослужащих в годы Второй мировой войны: СССР, Германия, Великобритания – компаративный анализ / А.Е. Любецкий // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2016. – № 3. – С. 211–218.
210. Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – К.: Амадей, 2008. – 364 с.
211. Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.
212. Овсіюк О. Конент-аналіз публікацій в «Українському історичному журналі»: сучасний стан дослідження історії України у Другій світовій війні / О. Овсіюк // Українознавство. – 2017. – № 1–2. – С. 119–128.
213. Пашинян И.А. Конент-анализ как метод исследования: достоинства и ограничения / И.А. Пашинян // Научная периодика: проблемы и решения. – 2012. – Т. 3. – № 9. – С. 13–18.
214. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» [Спогади та роздуми очевидця] / Ф. Пігідо-Правобережний. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.
215. Прокопов В. Ставлення українських повстанців Закерзоння до євреїв: конент-аналіз мемуарних джерел / В. Прокопов // Східноєвропейський історичний вісник. – 2018. – Спец. вип. 3. – С. 318–325.
216. Ріжняк Р.Я. Конент-аналіз нумізматичних досліджень українських історичних періодичних видань (1990–2016 рр.) / Р.Я. Ріжняк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – Вип. 45 (2). – С. 103–107.
217. Сборник материалов по государственному обеспечению инвалидов войны и семей военнослужащих / Сост. А.Л. Шарова; под ред. В.А. Аралова. – М.: Изд-во Министерства соц. обеспечения РСФСР, 1947. – 100 с.
218. Секунова І.О. Суть та значення конент-аналізу в дослідженні інформаційних матеріалів президентських кампаній в Україні / І.О. Секунова // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2013. – № 1. – С. 56–59.
219. Сімперович В. Людина в екстремальних умовах війни: просопографічний портрет за епістолами 1941 року / В. Сімперович // Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – Київ: Аеростат, 2012. – С. 46–58.
220. Старостин К.А. Этикетные речевые знаки в письмах с фронта / К.А. Старостин // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов. – 2018. – № 7 (85). – Ч. 1. – С. 168–172.
221. Юськів Б.М. Конент-аналіз. Історія розвитку і світовий досвід / Б.М. Юськів. – Рівне: Перспектива, 2006. – 203 с.
222. Crosby D.F. Battlefield Chaplains: Catholic Priests in World War II / D.F. Crosby. – Lawrence: University Press of Kansas, 1994. – 301 p.
223. Lasswell Harold D. Propaganda Technique in the World War / Harold D. Lasswell. – New York: Published by Peter Smith, 1938. – 328 p.
224. Morris R. Computerized content analysis in management research: A demonstration of advantages & limitations / R. Morris // Journal of Management. – 1994. – Vol. 20. – Winter. – P. 903–931.
225. Wiegrefe K. Schutzlos ausgeliefert / K. Wiegrefe // Der Spiegel. – 2016. – № 26. – 136 s.

© **Виталий ГОРОБЕЦ**

КОНТЕНТ-АНАЛИЗ КОРРЕСПОНДЕНЦИИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ В МУЗЕЙНОЙ КОЛЛЕКЦИИ «НЕПРОЧИТАННЫЕ ПИСЬМА 1941-го»

В статье предпринята попытка применить метод контент-анализа текстового массива писем военнослужащих музейной эпистолярной коллекции «Непрочитанные письма 1941-го», хранящейся в фондах Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. На основе репрезентативной выборки построена концептуальная схема контент-анализа, включающая такие категории, как политическая составляющая коммуникации, интенции к онтологическим вопросам жизни и смерти военнослужащих Красной армии, отношение к религии и взаимодействие между актёрами коммуникации в виде установок и завещаний. Сделан вывод об аналитических и познавательных преимуществах количественно-качественных исследований музейных собраний.

Ключевые слова: контент-анализ, количественные методы, музейная коллекция, письма, военнослужащие.

© **Vitalii HOROBETS**

CONTENT ANALYSIS OF CORRESPONDENCE OF MILITARY PERSONNEL IN THE MUSEUM COLLECTION "UNREAD LETTERS 1941ST"

The article deals with the applying method of content analysis to the text array of servicemen's letters in the epistolary collection "Unread letters 1941st" stored in the funds of The National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Based on a representative sample, was built a conceptual scheme of content analysis. It includes such categories as the political component of communication, intentions to ontological issues of life and death by Red Army soldiers, attitudes to religion and interaction about instructions and testaments between communicators. It was concluded that quantitative and qualitative researches of museum collections have many analytical and cognitive advantages.

Keywords: content analysis, quantitative methods, museum collection, letters, military personnel.

УДК 796+341.324](477)“1939/1945”(093)

© Данило ГРЕГУЛЬ

УКРАЇНСЬКИЙ СПОРТ ПІД ОКУПАЦІЄЮ КРАЇН «ОСІ»: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ

Стаття присвячена аналізу джерел та історіографії з історії українського спорту під час окупації України країнами «осі» в період Другої світової війни. У дослідженні наведено відомості з періодичних видань: «Краківські вісті», «Львівські вісті», «Нове Українське Слово» та ін. Особливу увагу приділено порівнянню заполітизованих міфів із реальними подіями, маловідомим фактам з історії українського спорту зазначеного періоду та повсякденним заняттям спортсменів. Установлено, що під час нацистської окупації українських земель спорт функціонував і надалі, але з деякими особливостями, залежно від того, яка адміністрація керувала певним регіоном.

Ключові слова: змагання, міфи, країни «осі», окупація, спорт, СРСР.

Довгий час тема українського спорту першої половини ХХ ст. була певною білою плямою для українських дослідників та й загалом для суспільства. Ба більше, аж ніяк не всі й нині знають про такі спортивні чи скаутські організації, як «Пласт», «Сокіл», «Січ», що стояли біля витоків спорту на українських землях. При слові «скаут» у багатьох швидше спрацює асоціація зі скаутськими організаціями у США. Ще більш заплутана ситуація з українським спортом під час Другої світової війни, адже роки радянської пропаганди та загальна заполітизованість цього періоду історії в наш час далися взнаки. Згідно із твердженнями радянської пропаганди, на територіях, захоплених нацистами, не було й мови про якесь спортивне життя навіть у теорії, адже завжди поширювалась інформація, що там усі обов'язково страждали від «німецьких катів», хоча це не зовсім відповідає дійсності. Попри масові репресії, розстріли та інші злочини нацистської адміністрації, на окупованих українських землях існувало й культурне життя: працювали школи, «Просвіти», театри, стадіони, льодові арени тощо. Відповідно в наш час різні прокремлівські сили намагаються підтримувати цю радянсько-російську пропаганду, яка є складником одного великого міфу про те, що СРСР – велике добро, яке боролось за мир у світі, а Третій райх – суцільне зло, яке хотіло цей світ знищити. Тому логічно, що цілі масиви інформації було замовчувано або змінювано на користь влади, насамперед радянської.

Перед аналізом джерел з історії українського спорту під час нацистської окупації варто коротко розглянути історіографію цієї теми, щоб повною мірою зрозуміти процеси, що відбувались у цей період, і усвідомити особливості джерел, які буде подано нижче. За походженням історіографію умовно можна поділити на українську еміграційну, радянську та сучасну.

Українські еміграційні дослідження на спортивну тему представлено мемуарами та науковими працями. Їх авторами були учасники чи очевидці подій або люди, тісно з ними пов'язані. Часто це ті самі спортсмени, які проживали і працювали в Україні під час нацистської окупації, але згодом були змушені емігрувати через страх репресій радянських органів влади, які, повернувшись на українські землі, часто таврували місцевих мешканців «зрадниками батьківщини» лише за те, що вони перебували на окупованій території. Траплялося, що такі таврування переростали в ув'язнення в концтаборах чи покарання смертю. Оминути найстрашніше вдалося боксеру з м. Одеса Костянтиніві Прохоровичу, навколо якого був створений цілий радянський міф про «бій смерті» [25]. Згідно з ним, спортсмен мав вийти на ринг проти німецького офіцера й обов'язково програти, інакше йому загрожував розстріл, але Прохорович, за радянською версією, двічі виходив на бій і двічі нокаутував супротивника, після чого мав утікати з міста, щоб його не знищили. Насправді боксер виграв два бої за очками й без нокаутів, і ніхто за ним після того не полював. Елементарне порівняння місцевих газет доби окупації та спогадів учасників подій із радянською пропагандою легко руйнують ці міфи. Але через закритий доступ до значної кількості радянських архівних документів міф отримав право на життя. До слова, засуджені люди офіційно могли бути навіть не громадянами СРСР до Другої світової війни, однак їх примусово зарахували до радянців. До виразних прикладів такої мемуаристики належать спогади «З футболом у світ» та «Львівський батяр у київському «Динамо»» Олександра Скоценка (1918–2003 рр.) – футболіста, тренера, спортивного журналіста, який за життя був гравцем українських футбольних команд у довоєнній Польщі, дистрикті «Галичина», а в еміграції – у Словаччині, Австрії, Бельгії, Німеччині, Франції та Канаді [29; 30]. Автор у своїх книжках ділиться власним життєвим досвідом передвоєнної та періоду Другої світової війни, який був доволі різноманітним. Завдяки прочитаному можемо добре уявити ситуацію 1930–1940-х рр., її невизначеність і тривожну атмосферу.

Варто звернути увагу на мемуари «Найкращий різдвяний спомин» Омеляна Бучацького (1918–1997 рр.) – українського хокеїста, баскетболіста, тренера, спортивного журналіста, який у неспокійні часи першої половини ХХ ст. встиг пограти за українські хокейні команди в Польщі, згодом – у період радянської влади – за команди м. Львів, Ленінград (нині – Санкт-Петербург) і Москва, за нацистської окупації був гравцем українських команд у м. Львів. Утікаючи від радянських репресій, опинився із сім'єю в таборі для переміщених осіб Міттенвальд у Баварії, після чого емігрував до Австралії, де і провів решту своїх років, також граючи в хокейних командах [2]. Автор розповідає про свій період життя в

дистрикті «Галичина» й, зокрема, про участь у хокейних змаганнях проти німецьких команд у Генеральному губернаторстві.

Інформацію про історію українського шахівництва ХХ ст. знаходимо у праці «Шахи в Україні: Нариси з історії шахової гри на українській землі та в діаспорі» Юрія Семенка (1920–2003 рр.) – освітянина, журналіста, політичного діяча, який під час Другої світової війни працював у «Просвіті» на своїй малій батьківщині, Дніпропетровщині, від 1944 р. перебував у Німеччині як остарбайтер, а згодом – як політичний емігрант. Там Ю. Семенко почав активно займатися журналістикою та політичною діяльністю, певний час очолював представництво УНР у Німеччині. У 1980 р. в м. Мюнхен вийшло перше видання його книжки, де він знайомив читача з розвитком і поширенням гри в шахи на українських землях та серед діаспори. У 1993 р. побачило світ друге видання в м. Львів, доповнене сучаснішими подіями. Аналізуючи цю групу історичних праць, доходимо висновку, що у другій половині ХХ ст. політично незаангажоване висвітлення історії українського спорту періоду Другої світової війни відбувалося насамперед за кордоном і власними силами української діаспори – задля уникнення всілякої ідеологічної обробки праць та репресій проти авторів.

Радянська історіографія висвітлювала історію українського спорту швидше крізь призму міфотворення й пропаганди своїх ідей та ідеалів. Крім згаданого «бою смерті», можемо простежити, як утверджувався міф про «матч смерті» в м. Київ. На саму гру команд «Старт» і «Flakelf» 9 серпня 1942 р., яка вважається тим самим «матчем смерті», людей часто запрошували плакати на вулицях міста. Один із таких плакатів зберігається у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні. Перша згадка про подію в радянській пресі припадає на 1943 р., коли старанно було описано «героїчні» матчі футболістів команди «Старт» проти інших колективів. Газета «Известия» за 16 листопада 1943 р. у статті «Так було в Києві...» наводить спогади одного з очевидців життя української столиці доби німецької окупації, де серед іншого приділено увагу розстріляним динамівцям [5]. Однак там ідеться лише про заарештованих та страчених колишніх гравців «Динамо», які працювали на хлібзаводі під час нацистської окупації, але ніяк не згадано команду «Старт» чи футбольні матчі в місті 1942–1943 рр. У газеті «Київська правда» від 17 листопада 1943 р. можна прочитати ще одну статтю, що розповідає про матч динамівців із нацистами, після якого перших показово розстріляли через їхню перемогу [6]. Але, знову ж таки, – жодних згадок про деталі спортивної зустрічі, назви команд чи рахунки, з якими закінчувались ігри.

Уже після війни міф обріс новими деталями. У 1946 р. в 10 номерах газети «Сталинское племя» було опубліковано кіноповість «Матч смерті» [1]. А 1959 р. вийшла друком повість «Останній поєдинок», яка закріпила і ще більше прикрасила «подвиг» радянських футболістів [31]. У 1966 р. побачила світ книжка Анатолія Кузнецова «Бабин Яр», де автор також не оминає увагою матч. Наводячи різні факти, він піддає сумніву правдивість цієї легенди. Свої слова підтверджує також

матеріалами газети «Нове Українське Слово», що доволі незвично для середини 1960-х рр. Але, незважаючи на всі сумніви, А. Кузнецов залишається прихильником цього міфу, можливо, з огляду на брак необхідних джерел: «Насправді ця історія не була такою цілісною, хоча завершилася саме так, але, як і все в житті, вона була складнішою...», «“Стартові” надали останню можливість. Він розгромив німців і в цьому матчі, але про рахунок ходять лише різні фантастичні чутки. Тільки після цього футболістів було відправлено до Бабиного Яру» [9]. Але ця праця не похитнула віру в міф, який уже вкоренився і продовжив існування, навіть увійшов у побут звичайних радянських громадян. До 1991 р. про «матч смерті» активно говорили як про беззаперечну істину.

Попри численні праці, що розвінчують цю фальсифікацію в наш час, її надалі підтримують і тиражують. До прикладу, у 2012 р. у Російській Федерації з'явився фільм «Матч», що тільки зміцнив радянську інтерпретацію подій. Крім того, кінострічка була використана і для антиукраїнської пропаганди. У цьому «кіно» уособленням усіх колаборантів Другої світової війни були тільки українці, а всі протагоністи стрічки – росіяни. Тобто кінопродукт, що мав бодай трохи розповідати про історію спорту, спотворював її, слугуючи інструментом шовіністичної пропаганди.

У сучасній українській історіографії події «матчу смерті» загалом висвітлюються в ключі надання об'єктивної інформації на противагу радянській міфотворчості. Однією з перших наукових розвідок на цю тему була стаття Т. Євстаф'євої «Футбольні матчі 1942 року в Києві» [7]. Там було проаналізовано ігри команди «Старт» і їх результати. Згодом у 2005 р. з'явилася книжка А. Коломійця «Правда про “Матч смерті” 1942 р. у Києві», де також було розглянуто матчі «Старту» на основі інформації місцевих газет того часу [12].

У 2012 р. побачила світ книжка Володимира Гінди «Український спорт під нацистською свастикою», де читач може ознайомитися з діяльністю спортивних організацій та окремих спортсменів у таких адміністративно-територіальних утвореннях, як дистрикт «Галичина», райхскомісаріат «Україна» й Трансністрія, усвідомити, в чому життя на цих територіях було подібним, а чим суттєво відрізнялося [8]. Під час дослідження українського спортивного життя за німецько-румунської влади в одному з розділів книжки проведено історіографічний огляд, що стосується подій «матчу смерті».

Національний музей історії України у Другій світовій війні та його співробітники також не стоять осторонь проблеми. Результатом спільної праці з Інститутом історії НАН України стала поява у 2013 р. науково-документального видання «Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення», в якому науковий співробітник музею Володимир Третяк та вже згаданий Володимир Гінда опублікували своє спільне дослідження «Київський спорт під нацистською свастикою (1941–1943 рр.)», розглянувши перебіг спортивних подій у м. Київ за правління німецької адміністрації, зокрема й футбольне життя міста й безпосередньо події, що лягли в основу міфу про «матч смерті» [10].

Не варто забувати і про доробок колишнього наукового співробітника музею Віталія Гедза: «“Матч смерті” та інші ігри команди “Старт”: до історіографічної проблеми» (2013 р.) і «Створення команди “Старт” в окупованому Києві (історіографічно-джерелознавчий аспект)» (2015 р.) [3; 4].

Серед джерел, що вказують на діяльність футболістів, які ввійшли до складу команди «Старт», є також документ під назвою «Клопотання секції фізкультури при відділі освіти до голови Київської міської управи О. Оглоблина щодо звільнення з табору військовополонених футболістів», датований жовтнем 1941 р. У ньому висловлено прохання звільнити таких осіб, як Іван Кузьменко, Микола Трусевич, Олексій Клименко, Микола Коротких, Леонід Балакін, Кость Щегоцький [11].

Звичайно, існують сучасні публікації і щодо історії інших спортивних дисциплін. Для прикладу, Дмитро Малаков у книжці «Кияни. Війна. Німці» згадує про київський велотрек, який не завжди використовували за призначенням: «Посередині велотреку було футбольне поле, на якому часом німці грали у футбол. На наш подив, бігали в командах і німкені. Одного разу приїхав військовий мотоцикл марки “цундап”. За кермом і в колясці сиділи німецькі солдати. Вони обережно з’їхали на бетонну смугу, потому дали повний газ і почали коло за колом насолоджуватися швидкою їздою» [24]. Повертаючись до теми шахівництва, варто звернути увагу на книжку «Романтик шахів та його епоха. Степан Попель» за упорядництва Івана Яремка [18]. У праці зібрано публікації та спогади про українського шахіста Степана Попеля (1907–1987 рр.), що був відомим знавцем справи свого часу й почав вибудовувати спортивну кар’єру ще на початку 1920-х рр.: у 1924 р. – став чемпіоном Львівського університету. Надалі його чекали численні турніри, визнання, чемпіонство м. Львів у 1929 р. та 1943 р. тощо. Тікаючи від радянської влади, Попель емігрував до американської зони окупації Німеччини, а відтак до Франції та США. І. Яремко є також автором книжок «100 персон львівського спорту» (2011 р.) та «100 футболістів Львова» (2012 р.), із яких можна дізнатися про спортсменів міста в різні періоди [32; 33].

Аналізуючи наукові дослідження на цю тему, можна дійти висновку, що спорт існував у тій чи іншій формі на українських землях, захоплених країнами «осі». Однак потрібно усвідомлювати, що була значна різниця між різними регіонами: у дистрикті «Галичина» було можливе утворення цілих українських спортивних товариств, які мали у своєму складі чимало секцій із різних видів спорту, що проводили між собою та представниками окупаційних сил повноцінні змагання. Не останньою чергою цьому сприяв Український центральний комітет (далі – УЦК) – єдиний офіційний представник українців у регіоні за правління нацистів. Популярними були футбол, хокей, шахи, гімнастика. Для порівняння: у райхскомісаріаті «Україна» такого єдиного представника українського народу не існувало, бо німецька адміністрація не давала йому змоги офіційно утворитися. Тож тут за підтримки міської адміністрації, в яку могли входити українці, існували хіба що окремі спортивні команди, зазвичай футбольні, через можливість

їх організації при малому бюджеті. У Трансністрії місцева влада була зацікавлена в комерціалізації спорту, тож тут, зокрема в м. Одеса, активно просували футбол та бокс. Розглядаючи різні аспекти життя українського народу, можна констатувати, що інформаційні джерела могли одночасно містити матеріали з прославленням Гітлера й Націонал-соціалістичної робітничої партії та повідомлення про, на перший погляд, аполітичні й безтурботні спортивні змагання, що відбулися в м. Київ, Одеса чи Львів.

Джерела з історії спорту можна поділити на кілька типів: інформація в газетах, плакати, оголошення тощо. У фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні зберігається певна частина таких джерел. Це насамперед випуски місцевих україномовних газет часів німецької окупації, серед яких виділяються «Рідна Земля», «Львівські вісті» та «Краківські вісті», які найбільше висвітлюють події в Західній Україні.

«Рідна Земля» була пронімецькою газетою і видавалась у форматі тижневика в дистрикті «Галичина» в 1941–1944 рр. Газета виходила під різними назвами для різних округ: «Станіславівське Слово», «Тернопільський Голос», «Чортківська Думка», «Голос Підкарпаття», «Воля Покуття», «Голос Самбірщини». Їх принциповою різницею була додаткова сторінка, яка містила місцеві новини певної округи. У номері «Рідної Землі» за 24 травня 1942 р. наведено інформацію, що тиждень тому, тобто 17 травня, у м. Львів почалися «...першенства копаного мяча, в яких беруть участь такі львівські клуби: Україна, УССК, Гарбарня, УТТ IV, Тризуб і Запоріжжя», із чого можемо бачити, що спортивне життя вирувало, люди активно йшли до різних спортивних товариств, адже це був один зі способів долучитися до українського культурного життя і якось нагадувати про себе як про народ перед окупаційною владою, щоб та зі свого боку не вважала, ніби тут проживає лише якась аморфна біомаса [27]. 14 червня 1942 р. те саме видання повідомляє про УЦК та його підрозділи. Серед низки відділів згаданої інституції виділяється й Відділ опіки над молоддю, який «...перейняв завдання “Сокола”, “Луга”, “Пласту” і т. д. Він кермує тіловихованням та організує всю молодь у т. зв. Курінях Молоді – найнижчих організаційних клітинах. Відділ переводить вишкіл провідників для Курінів Молоді» [28].

«Львівські вісті» відповідно також виходили в м. Львів у 1941–1944 рр., подаючи інформацію для населення дистрикту «Галичина», але вже у форматі щоденника. Газета цілком відображала культурне та економічне життя Галичини того часу, висвітлюючи різні актуальні теми. У випуску за 16 квітня 1943 р. знову бачимо спортивну рубрику під назвою «Спортові вісті», де можна ознайомитися не лише з футбольним життям міста, а й з інформацією про змагання з бігу: «26-го березня відбувся біг навпростець, до якого стануло 28 змагунів. Найкращий час здобув В. Норичко (6.09 хв – 2 км)» [18].

Тут можна побачити також «Комунікат Ланки дисципліни й судівництва», де зафіксовано різні штрафні санкції щодо недисциплінованих спортсменів, суддів, тренерів, спортивних чиновників. Наприклад, покарання «Куцана Богдана за

неспортову поведінку до судді на змаганнях 11-го ц. м. упімненням» [18]. Доволі цікавим є і такий епізод: «Супроти цього, що вже після перших змагань копаного м'яча виявилось, що не лише змагуни, публіка, а також керівники секцій копаного м'яча не знають правил гри, постановлено: зобов'язати всіх Керівників секцій 15.V. ц. р. скласти теоретичний судейський іспит копаного м'яча під загрозою автоматичного завішення в виконуванню уряду», який є не зовсім однозначним [18]. Незрозуміло, чи це рішення з'явилося тільки через відсутність дисципліни й виховання на полі у гравців та вболівальників, чи тут причина глибша й полягає у відсутності належної спортивної освіти. У будь-якому разі УЦК, при якому діяла Ланка дисципліни й судівництва, ставився до цього відповідально й зобов'язав усіх керівників секцій пройти переатестацію під загрозою звільнення чи санкцій.

У випуску газети за 13 жовтня 1943 р. – ще більше відомостей. Важливо зазначити, що у спортсменів була чітка градація за віковою ознакою, тому існували окремі юнацькі змагання, до того ж тут ідеться вже про легку атлетику, теж популярну в дистрикті «Галичина»: «Звіт з перших юнацьких легкоатлетичних змагань двох спортивних товариств у Львові в дні 10-го жовтня 1943 р. при участі 15 юнаків “Тризуба”, 16 юнаків УТТ I та 20 юначок УТТ I» [21]. До того ж, як бачимо, участь у змаганнях надавалась і хлопцям, і дівчатам. Така сама гендерна рівність простежується в усіх вікових групах. Були доступні різні спортивні дисципліни: біг на різні дистанції (від 60 м до 1500 м), стрибки в довжину й у висоту, метання диска, кулі, «ратище» (метання списа), «гінці» 4 x 100 м (естафетний біг). Число газети за наступний день інформує в розділі «Спортові вісті» про необхідність проходження атестації для допуску спортсменів на змагання, яка називається «Відзнака Фізичної Вправності»: «Кожний громадянин – українець, як чоловік так і жінка, які закінчили 14 років життя, зголоситься в суботу 16 жовтня або в неділю 17 жовтня у Львові на пл. К. Погоні, при вул. Стрийській (доїзд “10”), до Комісії, яка урядує в суботу, від год. 14–16.30, в неділю від години 9–12 рано, щоби здобути Відзнаку Фізичної Вправності» [22]. В оголошенні також зазначено, що всі спортивні організації мають обов'язково відправити своїх представників на проходження атестації, проте сказано, що таку відзнаку можуть отримати й нечлени спортивних організацій, тобто на змаганнях спортсмен міг представляти як спортивне товариство, так і себе особисто. Надається інформація і про «ситківку» (теніс), а саме – що «Ярославський КЛК організує у себе 16 і 17 жовтня турнір ситківки на кортах міського стадіону...» [25]. Згадано також «відбиванку» (волейбол): «Спортові товариства, які зголосили свої дружини юнаків і юначок до змагань за першенство у відбиванці, приведуть свої дружини у неділю 17-го жовтня ц. р. на площу при вул. Стрийській в год. 12-ій вполудне» [25]. У цьому номері йдеться про багато видів спорту. Читаємо в ньому й таке: «В суботу, 16-го жовтня, відбудуться шахові змагання юнаків Тризуб – УТТ I в домівці УТТ I, при вул. Руській ч. 20, на 6 шахівницях» [25]. Тут-таки бачимо й «Комунікат Ланки шахів», який також повідомляє про змагання шахістів і знову

свідчить про опіку УЦК над різними спортивними дисциплінами. Щоденник за 30 жовтня 1943 р. сповіщає про уроки плавання: «Сходини зголошених на курси плавання для початкуючих і заавансованих та інструкторів відбудуться сьогодні, в суботу, 30-го ц. м. в год. 18-й в рухівні Українського Тіловиховного Товариства І у Львові при вул. Руській, 20 (в подвір'ї направо)» [23]. Сказано тут і про спортивне свято на честь Івана Боберського, який на той час перебував у еміграції в Югославії: «В рамках Спортового Свята в честь проф. І. Боберського відбулися в Тернополі 24-го ц. м. ...», а також роз'яснюється, що прибуток від змагань у «472 зл. призначено на фонд ім. проф. Боберського», який, судячи з усього, займався підтримкою спортивного руху в дистрикті «Галичина» [23]. Окремо варто звернути увагу на пропаганду спорту, як-от у газеті за 1–2 листопада 1942 р., де передмова до оголошень про спортивні заняття просто змушує задуматися про сенс спорту як явища: «Правильне тіловиховання людини не може мати ніякої перерви. Тіловиховання мусить тривати цілий час, ціле життя. Тільки безперервне плекання тіла дає “залізне” здоров'я та свіжий ум, а з цим удержує людину у “вічній” молодості» [16]. Інформацію про освітні програми для спортивних інструкторів у вигляді виїзних таборів подає номер «Львівських вістей» за 14 жовтня 1942 р. Читач може дізнатися, що «рівночасно з хлопячим інструкторським табором у Брюховичах, відбувся інструкторський табор для провідниць Гуртків Виховних Спільнот Української Молоді в Криниці. Ціль і програма табору така сама, як у хлопців: подати матеріал і засоби виховної праці у виховних спільнотах української молоді» [17]. Незважаючи на скрутний воєнний час, у м. Львів подеколи відбувалися досить масштабні перформанси спортивного характеру. Про один із них за участю Львівського оперного театру повідомляє щоденник за 14 вересня 1943 р.: «Оригінальна імпреза, що зображувала боротьбу українського князя Володимира Мономаха з половецькими наїзdnиками у виконанні живих шахових фігур...» [19]. Вражають масштаб заходу та підготовка до нього: «Під звуки бадьорого маршу вийшли на площу половецькі бійці під проводом свого хана. Спереду йшла вежа, далше ханові старшини з великим беєм (королева), ще далше – кіннотчики на справжніх живих конях, в кінці – вояцтво. Похід замикала друга вежа. Всі вони вбрані були у мальовничі, історично вірні костюми...» [19]. Це може свідчити про значний інтерес до заходу як місцевої, так і регіональної влади. Випуск за 15 вересня 1943 р. сповіщає читача про початок занять з руханки (гімнастичних вправ): «Українське Тіловиховне Товариство І у Львові повідомляє, що з днем 20-го вересня ц. р. починаються правильні руханкові вправи при вул. Руській, ч. 20 під проводом фахових учительських сил» [20]. Заняття проводилися для таких вікових груп, як «новики» і «новички» (діти), «юнаки» і «юначки» (підлітки), «чоловіки» і «жінки» (дорослі). Важливо зазначити, що під час організації такого заходу намагались іти назустріч усім, бо час та день занять призначалися різні, щоб якомога більше людей змогли потрапити на руханку. До прикладу: «В понеділки і четверги – жінки від 7–8 год. веч., юначки від 6–7 год. веч., новички від 5–6 год. по пол.», «Крім цього,

ведуться вправи для новичок і юначок, які заняті вечорами: у вівторки і п'ятниці від 9–10 год. ранком...» [20].

«Краківські вісті» – щоденна газета, що виходила у 1940–1945 рр. в м. Краків, а згодом у м. Відень. Видання розповідало про актуальні новини як у Генеральному губернаторстві, так і у світі. У процесі розростання в газети з'явилися регіональні редакції – тижневики «Краківські вісті» для Лемківщини, Підляшшя, Посяння та «Холмська земля» для Холмщини. Щоденник позиціонувався як незалежний, однак за спрямованістю поданої інформації дослідники пов'язують газету з УЦК. Видання було впливовим під час Другої світової війни і вважається одним із найрегулярніших серед української періодики того часу. У «Краківських вістях» у регулярній рубриці «Тіловиховання і спорт» є матеріали різного типу: просвітницькі, результати матчів, інформація стосовно спортивних заходів тощо. У номері газети за 20 лютого 1943 р. вміщено одну велику статтю під назвою «Тілесна справність – вимога життя», завдання якої нагадати українцям про необхідність тіловиховання (фізкультури) як явища: «Сучасне тіловиховання ставить собі за ціль не тільки протиставитись усім недомаганням модерного життя, але в парі з найновішими здобутками медицини й гігієни воно старається теж скріпити тілесну справність людини до праці, а то й для оборони своєї нації» [13]. У контексті практичних дій згадано і про діяльність УЦК: «Провід цієї важкої ділянки обняла Референтура Тіловиховання УЦК, що при помочі референтів тіловиховання при Українських Окружних Комітетах веде свою працю. В краю відновило досі діяльність 126 тіловиховних товариств і спортивних клубів, що об'єднують 6930 членів, у тім дві третини чинних змагунів» [13]. Тут-таки названо й причини такої діяльності з відновлення товариств, і одна з них «... – війна. Та все ж є такі можливості, здійснення яких лежить у нашій силі. Ось нам бракує відповідних фахових людей для обсадження постів тіловиховних референтів по округах, тоді коли деякі добре кваліфіковані сили, і то з вищими тіловиховними студіями, працюють не по своєму фаху, а в різних підприємствах», що є другою причиною спаду діяльності спортивних товариств через намагання таких спеціалістів заробити собі на життя у важкий час війни [13]. Дехто вважав, що така діяльність може бути небезпечною і призвести до репресій нацистської влади. Але стаття завершується на позитивній ноті, закликаючи людей до активної участі в діяльності різних спортивних гуртків чи установ.

Газета за 14 квітня 1943 р., крім результатів футбольних матчів, описує і «дружиновий біг», що, судячи з усього, був певним різновидом марафону, як один із видів тренування футболістів. Варто зазначити, що цей захід організували централізовано, і зобов'язання для футбольних команд надавалося від УЦК, а саме згідно з розпорядженням «Ланки копаного м'яча УЦК про весняний дружиновий біг копунів навпростець, на старті до бігу на 2 км стануло в дні 28 березня ц. р. 18 копунів УСК Лемко та покінчили біг в середньому 8:39"» [14].

Гендерне питання було досить актуальне у ХХ ст., тому «Краківські вісті» за 14 листопада 1943 р. не оминули цю тему в статті «Жінка у тіловихованні».

«Пекучою вимогою нинішнього дня є спрямувати широкі шари українського жіноцтва до діяльності в українському тіловихованні. Наше жіноцтво взагалі – міське чи сільське – мусить стати поруч з чоловіками (а то й їх притягнути до діла), щоб спільно працювати та виховувати молоде покоління на основах і методах, що їх передбачує Референтура тіловиховання УЦК» – так автор статті аргументує необхідність залучення жінок до українського спортивного життя [15]. У матеріалі загалом пропонується думка, що незалучення жінок до такої прогресивної справи, як спорт, є надзвичайним недоліком: «Жінки повинні надати тон усьому життю товариства. Їх обов'язком виступати проти бруду, поганої поведінки, занечищення рідної мови, рідної ноші; вони повинні викоринити неписьменність серед членів товариства, взагалі бути зразком свідомої громадянки» [15].

Як зазначалось раніше, в райхскомісаріаті «Україна» спорт був розвинений менше, але про події такого спрямування в цьому регіоні також можна довідатися з газет. Однією з найпоширеніших окупаційних газет регіону було «Нове Українське Слово», що виходило в м. Київ у 1941–1943 рр. і освітлювало події в місті й райхскомісаріаті. Перша згадка про команду «Старт», яка зіграла в «матчі смерті», зустрічається в цьому виданні за 7 червня 1942 р. в колонці «Спорт»: «...з дозволу штадткомісаріату та за сприяння управи поновлюється спортивне життя. Вже організовано перше товариство “Рух”, з'являються перші колективи на окремих підприємствах. Так, хлібозавод уже створив футбольну команду з кращих гравців міста» [26].

Отже, номери газет «Рідна Земля», «Львівські вісті», «Краківські вісті», «Нове Українське Слово», плакат до гри «Старт» – «Flakelf» надають відомості про українське спортивне життя в 1942–1943 рр. Досліджуючи ці джерела, можна чітко побачити, які види спорту продовжували функціонування в цей період, яка була різниця спортивного життя в різних регіонах, окупованих країнами «осі», хто опікувався здоровим способом життя українців і намагався його розвивати.

Історіографія та джерела з українського спорту під час Другої світової війни дають розуміння, що український спорт і фізична культура в різних формах безперервно існують від кінця ХІХ ст., коли у Львові почали з'являтися перші футбольні команди. Хоч зараз є чимало праць з історії спорту, не варто забувати, що залишається не менше недосліджених архівних матеріалів різного походження як в Україні, так і кордоном. Освоюючи такі джерела, ми відкриваємо для себе велику кількість білих плям в історії нашого спортивного руху, очищуючись від забуття й різних політичних, пропагандистських нісенітниць, часто притаманних тоталітарним режимам, із якими Україні, з огляду на історичні обставини, не раз довелося мати справу.

Джерела та література:

1. Борщаговский А. Матч смерти / А. Борщаговский // Сталинское племя. – 1946. – 24 августа. – № 164.

2. Буцацький О. Найкращий різдвяний спомин / О. Буцацький // Українська трибуна. – 1948. – 7 січня.
3. Гедз В.А. «Матч смерті» та інші ігри команди «Старт»: до історіографічної проблеми / В.А. Гедз // Сумський історико-архівний журнал. – 2013.
4. Гедз В.А. Створення команди «Старт» в окупованому Києві / В.А. Гедз // Гуржіївські історичні читання. – 2015. – Вип. 10.
5. Гінда В. Український спорт під нацистською свастикою (1941–1944 рр.) / В. Гінда. – Житомир: Рута, 2012. – 500 с.
6. Гінда В., Третяк В. Київський спорт під нацистською свастикою (1941–1943 рр.) / В. Гінда, В. Третяк // Київ очима ворога / Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 2012. – 504 с.
7. Євстаф'єва Т. Футбольні матчі 1942 року у Києві / Т. Євстаф'єва // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва). – К.: Кий, 2002. – Вип. 2.
8. Известия. – 1943. – 16 листопада // Фонди НМІУДСВ. – КН-145143. – Г-51877.
9. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). – К.: Темпора, 2014. – 864 с.
10. Київська правда. – 1943. – 17 листопада.
11. Кузнецов А. Бабин Яр / Анатолій Кузнецов. – К.: Саміт-Книга, 2009. – 352 с.
12. Коломиец А. Правда о «матче смерти» 1942 года в Киеве / А. Коломиец. – К., 2005. – 42 с.
13. Краківські вісті. – 1943. – 20 лютого // Фонди НМІУДСВ. – КН-272965. – Г-81343.
14. Краківські вісті. – 1943. – 14 квітня // Фонди НМІУДСВ. – КН-272965. – Г-81343.
15. Краківські вісті. – 1943. – 14 листопада // Фонди НМІУДСВ. – КН-272967. – Г-81345.
16. Львівські вісті. – 1942. – 1–2 листопада // Фонди НМІУДСВ. – КН-198917. – Г-71719.
17. Львівські вісті. – 1942. – 14 жовтня // Фонди НМІУДСВ. – КН-198915. – Г-71722.
18. Львівські вісті. – 1943. – 16 квітня // Фонди НМІУДСВ. – КН-240164. – Г-78842.
19. Львівські вісті. – 1943. – 14 вересня // Фонди НМІУДСВ. – КН-269750. – Г-81145.
20. Львівські вісті. – 1943. – 15 вересня // Фонди НМІУДСВ. – КН-269751. – Г-81146.
21. Львівські вісті. – 1943. – 13 жовтня // Фонди НМІУДСВ. – КН-269753. – Г-81148.
22. Львівські вісті. – 1943. – 14 жовтня // Фонди НМІУДСВ. – КН-269754. – Г-81149.
23. Львівські вісті. – 1943. – 30 жовтня. // Фонди НМІУДСВ. – КН-269756. – Г-81151.
24. Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – К.: Амадей, 2010. – 364 с.
25. Міф про «бій смерті» // ZIK [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zik.ua/news/2018/05/14/profesiynnyu_boks_v_ukraini_zarochatkuvaly_shche_v_okupovaniy_natsystamy_odesi__1323661. – Назва з екрана.
26. Нове Українське Слово. – 1942. – 7 червня.
27. Рідна Земля. – 1942. – 24 травня // Фонди НМІУДСВ. – КН-198919. – Г-71725.
28. Рідна Земля. – 1942. – 14 червня // Фонди НМІУДСВ. – КН-272969. – Г-81347.
29. Скоцень О. З футболем у світ / О. Скоцень. – Торонто, 1985. – 638 с.
30. Скоцень О. Львівський «батьяр» у київському «Динамо» / О. Скоцень. – К., 1992. – 223 с.
31. Северов П. Последний поединок / П. Северов, Н. Халемский. – М., 1959. – 255 с.
32. Яремко І. 100 персон львівського спорту / І. Яремко. – Львів: Тріада плюс, 2011. – 392 с.
33. Яремко І. 100 футболістів Львова / І. Яремко. – Львів, 2012. – 380 с.

© Данила Грегуль

УКРАИНСКИЙ СПОРТ ПОД ОККУПАЦИЕЙ СТРАН «ОСИ»: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Статья посвящена анализу источников и историографии по истории украинского спорта во время оккупации Украины странами «оси» в период Второй мировой войны. В исследовании представлены сведения из периодических изданий: «Краковские вести», «Львовские вести», «Новое Украинское Слово» и др. Особое внимание уделено сравнению политизированных мифов с реальными событиями, малоизвестным фактам из истории украинского спорта в указанный период времени и повседневным занятиям спортсменов. Определено, что во время нацистской оккупации украинских земель спорт продолжал функционировать, но с некоторыми особенностями в зависимости от администрации, которая управляла тем или другим регионом.

Ключевые слова: *соревнование, политический миф, страны «оси», оккупация, спорт, СССР.*

© Danylo Hrehul

UKRAINIAN SPORT UNDER THE OCCUPATION OF THE AXIS POWERS (HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY ASPECT)

The article is devoted to the analysis of sources and historiography of the history of the Ukrainian sports during the occupation of Ukraine by the Axis powers in the World War II. The study provides information from "Krakivski Visti", "Lvivski Visti", "Nove Ukrainske Slovo" and other periodicals. Particular attention is paid to the comparison of political myths with real events, little-known facts from the history of Ukrainian sports of this period and the daily activities of athletes. It was defined that during the Nazi occupation of Ukrainian lands sports continued to function but with some features depending on the administration that ruled in a particular region.

Keywords: *competition, political myth, Axis powers, occupation, sports, USSR.*

УДК 78.071:341.324](477-25)“1939/1945”+069.8(093)

© *Ганна РАФАЛЬСЬКА*

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ МИСТЕЦЬКОЇ ЕЛІТИ м. КИЇВ У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ХОРОВОЇ КАПЕЛИ ПЕТРА ГОНЧАРОВА)

На основі аналізу архівних документів та опублікованих джерел досліджено маловідомі сторінки життя та діяльності в період нацистської окупації м. Київ 1941–1943 рр. представника музично-хорової еліти України – композитора, видатного хорового диригента Петра Гончарова. Розглянуто матеріально-побутове становище, можливості й шляхи творчої реалізації, вибір стратегій виживання митця в умовах воєнного лихоліття. Висвітлено участь Петра Гончарова в музичному й церковному житті міста, керівництво Київською хоровою капелю, відновленою ним із дозволу окупаційної влади.

Ключові слова: *Петро Гончаров, хорова капела, творча інтелігенція, м. Київ, Друга світова війна, нацистська окупація, повсякденне життя.*

Дослідження періоду Другої світової війни в історії м. Київ донині не втрачає актуальності. Суперечливість і багатовимірність подій, різноманітність і драматизм особистих та колективних досвідів, які в поєднанні з офіційною пропагандою відбилися в масовій свідомості, тяглість політичних, економічних, культурних, морально-психологічних наслідків війни привертають особливу увагу науковців, суспільства та влади й потребують дальшого осмислення, врахування щонайменших деталей.

Війна зруйнувала звичний спосіб життя, змінила соціальні зв'язки, вирвала з простору міста значну частину киян, гостро поставила питання вибору шляхів фізичного та психологічного виживання, подолання загроз, спротиву або пристосування, самореалізації в нових умовах – за нацистської окупації.

Ця проблема повною мірою торкнулася і представників мистецької еліти, творчої інтелігенції м. Київ.

Мета цієї розвідки – висвітлити способи поведінки, практики виживання, взаємодії з окупаційним режимом, можливості та шляхи творчої реалізації митця

в умовах воєнного лихоліття через дослідження життя і творчості представника музично-хорової еліти України – композитора, видатного хорового диригента, керівника Київської хорової капели Петра Гончарова.

На сьогодні в українській історіографії тема стратегій виживання творчої інтелігенції України і, зокрема, м. Київ у роки нацистської окупації не стала предметом спеціального дослідження. Найбільший внесок у наукову розробку проблеми зробили історики Т. Заболотна, М. Бистра, Л. Бідоча, Г. Кязимова, В. Гінда, О. Салата [1–6].

Професійна діяльність і творча спадщина Петра Гончарова тривалий час залишалися поза увагою науковців. Одним із перших розпочав вивчати мистецький доробок митця музикознавець П. Маценко, музичну мову його церковних творів та внесок в українське національне музичне мистецтво дослідила О. Засадна, С. Налєпа упорядкував збірку духовних творів композитора [7–9].

З огляду на те, що ім'я Петра Гончарова не є широковідомим, окреслимо віхи його біографії.

Петро Гончаров народився 18 жовтня 1888 р. в м. Київ. Змалку співав у церковних хорах. На талановитого хлопця звернув увагу й запросив його до свого хору відомий композитор і диригент Олександр Кошиць. Згодом Гончаров закінчив у м. Санкт-Петербург музичне училище по класу кларнета, брав уроки читання оркестрової партитури, техніки диригування в композитора Рейнгольда Глієра. У 1907 р. став регентом хору Володимирського собору, у 1915–1918 рр. диригував хором і оркестром театру Миколи Садовського, працював із хором заснованого в 1918 р. Панасом Саксаганським Народного театру (нині – Львівський державний академічний театр ім. М. Заньковецької), у 1919 р. став диригентом Київської опери.

У 1921 р. в житті Петра Гончарова сталася трагедія – він утратив зір і змушений був покинути диригентську діяльність. Проте, маючи абсолютний слух і непересічну музичну пам'ять, зміг стати видатним хормейстером. Сліпий диригент напам'ять вивчав складні хорові твори.

Із 1921 р. впродовж майже 10 років був регентом хору Софійського собору в м. Київ, у 1924 р. заснував капелу Південно-Західної залізниці, у 1940 р. Петра Гончарова призначили головним диригентом львівського хору «Трембіта», а через пів року він очолив Національну заслужену академічну капелу «Думка» [10, 1–7; 11].

Під час німецько-радянської війни й нацистської окупації П. Гончаров із родиною залишився в м. Київ. Після повернення радянської влади впродовж багатьох років він був змушений виправдовувати своє перебування на окупованій території. «Раптом важкий серцевий напад звалив невтомного диригента. Він лежав при смерті і не зміг евакуюватися з обложеного міста. Коли оговтався від недуги, київськими вулицями вже повзли німецькі танки», – читаємо в біографічному нарисі «Піснею покликаний», надрукованому в 1968 р. в журналі «Радуга» [12, 2–4].

У фонді № 3833 «Крайовий провід Організації Українських націоналістів на західних українських землях» Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України зберігається щоденник невідомого оунівця «І.К.», який глибоко цікавився мистецьким життям окупованого м. Київ, був особисто знайомий із багатьма митцями. Весною 1942 р. він відвідав репетицію Київської хорової капели й занотував свою розмову з диригентом Петром Гончаровим [13, 173 зв. – 176]. Із неї випливає, що одним із головних мотивів, які вплинули на рішення митця залишитися на окупованій території, було бажання повноцінно реалізувати власний творчий потенціал на користь української культури: «Мій улюблений жанр – церковна музика. За большевиків, очевидно, все, що я написав, “пахло кадилом”, тому й праця моя не могла як слід увінчатися успіхом. Тепер радію разом із моїми співаками, що врешті ми позбулися цього страхіття, що нам стільки залило сала» [13, 175 зв.].

23 вересня 1941 р., на четвертий день після вступу німецьких військ до м. Київ, були скликані збори працівників колишнього Радіокомітету, на яких ухвалено рішення про створення Української національної хорової капели. До її складу ввійшли артисти колишнього ансамблю Радіокомітету, філармонії та капели «Думка». На посаду художнього керівника було запрошено Петра Гончарова, який відразу ж розгорнув велику роботу. Перший концертний виступ був підготовлений на 19 жовтня 1941 р. Репертуар концерту складався із 20 творів українських композиторів, більшість із яких раніше була заборонена радянською владою: «Вкраїно-мати, кат сконав», «Чуєш, брате мій», «Живи, Україно», «Слава Вкраїні» – композитора К. Стеценка, низка творів М. Лисенка, М. Леонтовича, О. Кошиця, Ф. Колесси, Я. Яценевича. У повідомленні про утворення капели зазначалося, що, «крім обслуговування концертами м. Києва та військових частин німецького гарнізону, капела має на меті взяти на себе повністю обслуговування Софійського та Володимирського соборів та давати духовні концерти для громадянства столиці» [14, 10–11].

Показовим є те, що вже у першому зверненні до голови міської управи О. Оглоблина керівництво капели порушує питання матеріального забезпечення артистів, адаптації їх до складних умов окупації. Директор капели А. Татарко просить затвердити штат, тобто працевлаштувати 80 артистів і 12 осіб персоналу, а також видати розпорядження про прикріплення артистів до їдальні, «хоча б декількох, якщо не можна до однієї їдальні увесь склад» [14, 10 зв.].

Від 1 листопада 1941 р. Київська хорова капела підпорядковувалася відділу мистецтв Київської міської управи, а з квітня 1942 р. підлягала відділу культури та освіти. Капела потрапила до переліку небагатьох закладів, які фінансувалися з бюджету міської управи [15, 36; 16, 40]. Це гарантувало артистам отримання заробітної плати та продовольчих карток. Нам не вдалося виявити штатних відомостей на зарплати працівників Київської хорової капели, проте вважаємо, що їх можна прирівняти до розміру зарплат співробітників Української капели бандуристів. Так, у I кварталі 1942 р. заробітна плата художнього керівника становила

1300 крб за місяць, директора – 1200 крб, артистів – від 600 до 800 крб [17, 11]. Встановлені окупаційною владою тарифи зарплати абсолютно не відповідали тогочасним умовам життя й не задовольняли базові людські потреби. Щоб пересвідчитися в цьому, достатньо навести середні ціни на деякі продукти, що встановилися на київських базарах на початку квітня 1942 р.: хліб – 66 крб за кілограм, сало – 470 крб, свинина – 217 крб, масло – 530 крб, картопля – 22 крб, молоко – 38 крб за літр, олія соняшникова – 350 крб, шматок мила – 210 крб [18, 176–177]. Передбачені продовольчими картками норми видачі продуктів також не виконувалися. Генеральний комісар В. Магунія, аналізуючи свій річний досвід роботи керівника Генеральної округи Київ (за два з половиною роки), зазначав, що більшість українців охоче співпрацювала з новим режимом, незважаючи на низьку щомісячну зарплату – від 45 до 80 райхсмарок (450–800 крб), за яку восени 1943 р. можна було купити на базарі лише 2–3 фунти масла (900–1350 г). На продовольчу картку українець отримував хліб, сіль і трохи перлової крупи. М'ясо постачалося нерегулярно, жири українцям не видавали взагалі. Продуктову норму, яка становила від третини до половини справжньої потреби, отримували лише ті українці, які перебували на службі в німців. Утриманці осіб, які працювали, змушені були задовольнятися набагато нижчими нормами. У Німеччині за таких умов відмовився б працювати будь-хто. Та навіть так українці трудилися роками [19, 308].

Отже, артисти Київської хорової капели, незважаючи на своє нібито захищене становище, гостро зіткнулися з проблемою добування їжі. У згаданій вище розмові з невідомим українським націоналістом Петро Гончаров зазначив, що після холодної, виснажливої зими 1941–1942 рр. у капелі залишилося тільки 27 співаків. Вони дуже бідують, допомоги нізвідки не отримують. Якби їх перевели на військові пайки, то було б значно краще, «а з порожнім шлунком й мистецтво не миле». І хоча хористи, які залишилися, дуже люблять пісню, проте й вони довго не витримають: «Порозходяться за хлібом, який прийдеться їм здобувати, як котрому – одному в церковних ризах, іншому в селі, ще декому на роботах у Німеччині». Окреслюючи можливі стратегії виживання артистів, які залишили капелу, сам художній керівник убачав вирішення проблем колективу в організації гастрольних подорожей на захід України та до Німеччини. У 1942 р. мало відбутися концертне турне артистів капели і студентів консерваторії на Волинь, але поїздки з невідомих причин скасували [13, 170 зв., 174 зв.].

Покращити матеріальне становище самого Петра Гончарова могла комісія українських громадських і культурних діячів, утворена при відділі суспільної опіки Київської міської управи. Комісія мала право призначати пенсії та допомоги видатним українським діячам культури та/або членам їхніх родин за віком, станом здоров'я, високою кваліфікацією і стажем роботи. Пенсії видавалися лише особам, які не мали сталого заробітку. Упродовж трьох місяців роботи (січень – березень 1942 р.) було розглянуто 307 подань про допомогу нужденним науковцям і митцям [20]. У протоколі № 8 засідання від 13 лютого 1942 р. зазначено, що комісія заслухала «клопотання Академії музично-драматичного

мистецтва про надання пенсії і допомоги диригенту Гончарову Петру Григоровичу, 54-х років, стажу праці має понад 30 років, інвалід I групи, що в культурному житті України займає визначне місце як талановитий диригент і автор власних музичних творів на народні мотиви». Ухвалили: «Вважати за заслужене видавати диригенту Гончарову П.Г. щомісячно 1000 крб з 1 лютого 1942 р.» [20, 21]. Проте пенсію обсягом 70 % призначеної суми митцю виплатили лише один раз [21, 10–15]. Уже 18 березня 1942 р. штадткомісар м. Київ наказав міській управі негайно припинити всі призначені виплати [22, 48]. Газети повідомляли, що до комісії з призначення пенсій «потрапили такі люди, які в першу чергу забезпечили пенсіями себе. Так, із 13 членів комісії 11 особам вже призначили пенсії, хоч половина цих пенсіонерів ще не мають права на одержання грошей» [23].

За твердженням Петра Гончарова, незважаючи на скрутне матеріальне становище, капела від часу створення до квітня 1942 р. дала 70 концертів у м. Київ та його околицях [13, 174 зв.], щоправда, відділ культури і освіти Київської міської управи у своєму звіті подає іншу кількість – 24 виступи [24, 35]. У фондах Державного архіву Київської області вдалося виявити 39 програм концертів, проведених Київською хоровою капелою лише впродовж січня – вересня 1942 р. [25, 27, 27 зв.; 26, 1–40; 27, 57]. 11 березня 1942 р. в київському Оперному театрі відбувся концерт, присвячений вшануванню пам'яті Т. Шевченка, 22 березня – великий святковий концерт із нагоди 100-річчя від дня народження М. Лисенка, 16 травня того самого року – пам'яті К. Стеценка, 30 травня – до 50-річчя київського трамвая, впродовж року – виступи на радіо, програми для співробітників міської управи, Вукоопспілки, в залі редакції газети «Нове Українське Слово».

27 грудня 1941 р. Київська опера «Наталкою Полтавкою» відкрила для киян сезон 1941–1942 рр. У концертній частині на сцену вийшла капела Гончарова. Свої враження від виступу хору занотував Євген Цегельський – випускник Празької консерваторії, театральний критик, педагог-скрипаль: «...П.Г. Гончаров, ученик Кошиця, виступав зі своїм 80-тичленним хором. Почався розкішний пир. Вже само око мало досить вражень, бо хористи всі були в прегарних свіжих, нових ярих красок українських національних одягах. Почалося “Як би мені черевички” Колесси, “Ой гай, мати” Лисенка, “Колядниця” Кошиця, незрівняний “Щедрик” і повна чуття “Пряля” Леонтовича, бистрий “Ченчик” Кошиця та стрілецька “Сусідка” Яциневича. Я сидів очарований. Вся охота якої-небудь критики, що все мене під час концертів мучить, відійшла невідомо куди. Я нічого не бачив, тільки переживав одно, що можна очеркнути двома словами: краса й досконалість» [28, 23 зв., 24].

Основу репертуару хору становили обробки народних пісень, гімни, духовні твори українських композиторів. Проте артистам здебільшого доводилося виступати в німецьких військових частинах, госпіталях та перед представниками цивільної окупаційної влади. Очевидно, із цієї причини до програм концертів додали класичні твори Р. Вагнера, Дж. Россіні, Ш. Гуно, Р. Шумана, Й. Гайдна, популярну німецьку пісню «Лілі Марлен» і навіть німецькомовні твори

українського композитора Г. Лапшинського – «Es lebe Berlin» («Хай живе Берлін») та «Gedanken im Feld» («Думки в полі») [26, 1–40]. Гліб Лапшинський, член Спілки українських композиторів, викладач Київської консерваторії, під час нацистської окупації почав писати пісні на вірші німецьких поетів, а часом вдавався до відверто пропагандистських творів. Наприклад, пісня «Не бачила Україна», написана в 1942 р. для хору із супроводом на музику Лапшинського, починалася такими рядками:

Не бачила Україна ні щастя, ні долі,
Поки Фюрер не звільнив нас з гіркої неволі.
На Вкраїні вже комуні і близько немає.
Більшовицька влада скоро і в Москві сконає [29, 5].

Зауважимо, що підготовлені Петром Гончаровим концертні програми для німецьких військових не були суто розважальними. Вони, ймовірно, мали просвітницьку функцію. Як приклад, візьмімо програму концерту Київської хорової капели для німецьких військових частин 13 травня 1942 р. У ній звучали «Вкраїно-мати, кат сконав», «Садок вишневий коло хати», «Ой літа орел», «Веснянка» К. Стеценка, «Щедрик», «Ой пряду, пряду», «Ой устану я в понеділок» М. Леонтовича, «Ченчик» О. Кошиця, «Закувала та сива зозуля» П. Ніщинського, «І шумить, і гуде» Г. Верьовки [26, 18]. Ці твори презентували українське мистецтво, були голосом самої України, так ніби сам народ висловлював себе в них. На жаль, на сьогодні не вдалося знайти відгуків чи спогадів про «німецькі» концерти капели Петра Гончарова.

Із поодиноких виявлених архівних документів дізнаємося, що у вересні 1942 р. за концерт для німецької армії штадткомісаріат заплатив Київській хоровій капелі 150 райхсмарок (1500 крб), а напередодні Великодніх свят 1943 р. дирекція капели двічі зверталася до міського комісаріату з проханням достойно оцінити виконану нею роботу й видати неотримані продуктові пайки та додатково по пляшці шнапсу кожному із 57 артистів [30, 139; 31, 4, 16].

Артисти хору в неділі та свята співали на Службі Божій в Андріївській церкві, яка стала кафедральним собором відновленої Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Крім богослужінь, тут відбувалися урочисті відправи патріотичного й політичного характеру. «...Богослужіння Автокефальної церкви показують, що мова насправді йде про устану, [...] що перебуває на службі ідеї незалежності і відповідно до цього діє. Для виконання цієї політичної задачі вона використовує всі пам'ятні річниці, день смерті Шевченка, українського композитора Лисенка, коли виголошуються національні промови в обстановці політичних зібрань. Андріївський храм у Києві, переданий Автокефальній церкві, можна розглядати як осередок національного незалежного руху...» – повідомляв у квітні 1942 р. начальник поліції безпеки та СД у м. Київ [18, 167]. Так, 23 листопада 1941 р. в соборі св. Андрія Первозванного відбулася урочиста панахида з нагоди 20-ї річниці загибелі 359 воїнів армії Української Народної Республіки під Базаром. Національний хор (так неофіційно називали хорову капелу Гончарова)

виконав «Панахиду» К. Стеценка. Вшанувати тих, які «на вітвар Вітчизни життя своє віддали», прибули представники Української національної ради: професор М. Величківський, генерал М. Капустянський, інженер О. Бойдуник, доктор О. Кандиба, заступник голови міської управи Волконович, голова Церковної ради Рибачук [32].

Особлива прихильність Петра Гончарова до Української автокефальної православної церкви не є випадковою. Хор Софійського собору, регентом якого був митець, створював урочисте звучання Першого всеукраїнського православного собору в жовтні 1921 р. Композитор долучився до справи українізації церковного богослужіння, написавши в 1920-ті рр. свої найкращі духовні твори.

Період нацистської окупації виявився сприятливим для популяризації творчого доробку композитора у сфері духовної музики. Після років заборон його церковні твори звучали на радіо та духовних концертах хорової капели в Андріївському соборі.

Петро Гончаров залишався незмінним керівником Київської хорової капели впродовж двох років нацистської окупації м. Київ. Утім, не обійшлося без ускладнень, спровокованих цього разу не окупаційною владою, а посадовцями міської управи. У 1942 р. до м. Київ повернувся колишній керівник капели «Думка» Нестор Городовенко (у вересні 1937 р. його було усунуто від керівництва капелюю за вказівкою НКВД). З огляду на популярність Городовенка заступник керівника відділу культури і освіти Київської міської управи Микола Приходько задумав змістити Гончарова й поставити на чолі капели його. На композитора посипалися скарги та звинувачення. Проте справу владнали, і Городовенко став другим диригентом капели [33, 48, 49].

Наприкінці 1943 р., перед вступом радянських військ до м. Київ, Нестор Городовенко з частиною співаків капели виїхав до м. Львів, а в липні 1944 р. емігрував до Німеччини. Петро Гончаров, очевидно, також мав змогу залишити Україну разом із німецькими військами, але залишився в м. Київ.

Його не зачепив молох радянської каральної машини. У повоєнні роки митець працював диригентом-хормейстером Київської опери (1944–1945 рр.), керівником хорового класу, доцентом кафедри диригування Київської консерваторії (1955–1960 рр.), керував заслуженою хоровою капелюю Південно-Західної залізниці й багатьма самодіяльними художніми колективами. Але його духовні твори, які широко виконувалися в українських церквах Америки і Канади, на довгі роки були забуті в Україні.

Джерела та література:

1. Заболотна Т.В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика / Т.В. Заболотна // *Сторінки воєнної історії України*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – № 16. – С. 94–112.
2. Бистра М.О. Науково-педагогічна та педагогічна інтелігенція України: стратегії виживання в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) / М.О. Бистра // *Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій (до 95-річчя заснування Донецького*

- національного технічного університету): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Красноармійськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 2016. – С. 21–24.
3. Бідоча Л.М. Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля / Л.М. Бідоча // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 72–81.
 4. Кязимова Г.Х. Творча інтелігенція та влада Трансністрії (на матеріалах окупаційної преси) / Г.Х. Кязимова // Інтелігенція і влада. – 2006. – № 8. – С. 205–210.
 5. Гінда В.В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.) / В.В. Гінда // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2008. – С. 243–248.
 6. Салата О.О. Становище української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації / О.О. Салата // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2008. – С. 248–252.
 7. Маценко П. Гончаров Петро Григорович // Вісті. Журнал музичного та мистецького життя. / П. Маценко // Вісті. – Твін Сіті, Міннеаполіс, США, 1965. – Ч. 1 (12). – С. 9–11.
 8. Засадна О. Церковно-музична творчість П. Гончарова в контексті стилетворчих процесів в українській духовній музиці першої третини ХХ століття / О. Засадна // Київське музикознавство: Зб. ст. – К., 2012. – С. 26–33.
 9. Гончаров Петро. Хорові твори. – Львів: Львівське крайове ставропігійне Братство святого апостола Андрія Первозваного УАПЦ. – 2013. – 80 с.
 10. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 280. – Оп. 1. – Спр. 8.
 11. Захарова Т. Награждённый... забвением / Т. Захарова // Зеркало недели. – № 20 (33). – Субота, 20–26 травня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zn.ua/SOCIUM/nagrzhdennyu_zabveniem.html. – Назва з екрана.
 12. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 280. – Оп. 1. – Спр. 14.
 13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 16.
 14. Державний архів Київської області. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 10.
 15. Там само. – Ф. 2356. – Оп. 6. – Спр. 211.
 16. Там само. – Спр. 212.
 17. Там само. – Оп. 13. – Спр. 28.
 18. Уривки з донесення начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі за квітень 1942 р. // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення // Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 2012. – 504 с.
 19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 6.
 20. Державний архів Київської області. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 80.
 21. Там само. – Ф. 2356. – Оп. 8. – Спр. 6а.
 22. Там само. – Спр. 7.
 23. Більше дисциплінованості в установах // Нове Українське Слово. – 1942. – 22 березня. – № 65. – С. 4.
 24. Державний архів Київської області. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 175.
 25. Там само. – Спр. 168.
 26. Там само. – Спр. 207.
 27. Там само. – Ф. 2356. – Оп. 6. – Спр. 198б.

28. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 15.
29. Державний архів Київської області. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 200.
30. Там само. – Ф. 2353. – Оп. 1. – Спр. 14.
31. Там само. – Ф. 2411. – Оп. 1. – Спр. 130.
32. Панахида по загинутих під Базаром // Українське Слово. – 1941. – 26 листопада. – № 67. – С. 4.
33. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 2008. – Кн. 2. – 512 с.

© Анна РАФАЛЬСКАЯ

СТРАТЕГИИ ВЫЖИВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЭЛИТЫ Г. КИЕВ В ПЕРИОД НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ХОРОВОЙ КАПЕЛЛЫ ПЕТРА ГОНЧАРОВА)

На основе анализа архивных документов и опубликованных источников исследованы малоизвестные страницы жизни и деятельности в период нацистской оккупации г. Киев 1941–1943 гг. представителя музыкально-хоровой элиты Украины – композитора, выдающегося хорового дирижёра Петра Гончарова. Рассмотрены материально-бытовое положение, возможности и пути творческой реализации, выбор стратегий выживания человека искусства в условиях военного лихолетья. Освещены участие Петра Гончарова в музыкальной и церковной жизни города, руководство Киевской хоровой капеллой, восстановленной им по разрешению оккупационных властей.

Ключевые слова: Пётр Гончаров, хоровая капелла, творческая интеллигенция, Киев, Вторая мировая война, нацистская оккупация, повседневная жизнь.

© Hanna RAFALSKA

STRATEGIES FOR THE SURVIVAL OF THE ARTISTIC ELITE OF KYIV DURING THE NAZI OCCUPATION (THE CASE OF THE PETRO HONCHAROV'S CHAPEL CHOIR)

Based on the analysis of archival documents and published sources, the study focuses on the little-known pages of life and activity of Petro Honcharov during the Nazi occupation of Kyiv in 1941–1943. Petro Honcharov was a representative of the musical and choral elite of Ukraine, composer, prominent choral conductor. The article analyzes living conditions, opportunities and ways of creative realization, strategies of survival chosen by the artist in the circumstances of the war. Petro Honcharov's participation in the musical and church life of the city, his supervision of the restored with the permission of the occupation authorities chapel choir are described.

Keywords: Petro Honcharov, chapel choir, clerisy, Kyiv, World War II, Nazi occupation, everyday life.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

УДК 94:329.73](477.82)“1940/1950”(092)

© *Микола МИХАЛЕВИЧ*

АНДРІЙ МИХАЛЕВИЧ «КОС» – РЕФЕРЕНТ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН КОВЕЛЬСЬКОЇ ОКРУГИ

У статті розглянуто автобіографію Андрія Михалевича, одного з керівних діячів ОУН на Волині, та його участь в українському визвольному русі 1940–1950-х рр. Звернуто увагу на умови, в яких формувалися його ідейно-політичні переконання, охарактеризовано методи діяльності радянських каральних органів та спроби ОУН їм протидіяти.

Ключові слова: Андрій Михалевич, «Кос», ОУН, Служба безпеки ОУН, боївка, НКВД, МГБ, оперативно-військова група, Седлищанський (Старовижівський) район, Ковельська округа.

Серед багатьох тисяч учасників українського визвольного руху середини ХХ ст. на Західному Поліссі вирізняється постать Андрія Михалевича, який у різні часи мав псевдо «Кос», «Денис», «13» та ін. На момент загибелі, 8 грудня 1951 р., він був заступником провідника ОУН Ковельської округи Василя Сементуха «Ярого» і водночас очолював Службу безпеки ОУН цієї самої округи. Непересічна особистість Андрія Михалевича вже давно викликає зацікавленість місцевих краєзнавців. Він є також головним героєм художньо-документальної повісті Федося Романюка «Так визрівала воля» [28]. У книжці Марії Хотинської «Минуле стукає у серце» йому та деяким іншим замшанівським повстанцям присвячено окремий розділ «Поліська Голгофа» [32, 211–270]. Цікаві факти про діяльність Андрія Михалевича є в працях відомого історика Ярослава Антонюка [1–3]. Але нині завдяки розсекреченню архівів СБУ можна дізнатися набагато більше про минулі події. Дуже цінним джерелом інформації є діловодний архів Андрія Михалевича, який на початку 1950-х рр. було закопано в алюмінієвому бідоні в лісі біля с. Вужиськ, на межі Ратнівського та Старовижівського районів Волині. Частина документів із цього архіву вже опрацьовані співробітниками Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс та надруковані у збірнику «За край і волю, за нації долю!» [15, 135–262].

Андрій Михалевич народився на х. Хочеве біля с. Замшани Ковельського повіту в заможній патріотичній сім'ї. Його дід Йосип Михалевич, 1860 р. н., працював лісником і був дуже добрим господарем. Любив читати книжки з історії України, знав кілька іноземних мов. На зароблені гроші купував землю, щоб мати що дати синам, а померти довелось від голоду на засланні у 87 років. До заслання Йосип Данилович проживав у сім'ї середнього сина Сергія, 1889 р. н. Сергій був дуже працелюбним, тому після його одруження в 1912 р. з Мотроною Терентіївною Калачук, 1893 р. н., батько віддав йому найбільший хутір Хочеве, де той мав 25 десятин землі. У господарстві були віялка, молотарка, січкарня, пасіка, садок, троє-четверо коней, шість-сім корів, отара овець [32, 234]. Улітку 1915 р., під час Першої світової війни, молода сім'я виїхала разом із батьками в евакуацію на р. Дон. Жили в станиці Мечетна, за 80 км від м. Ростов-на-Дону. Додому повернулися в 1918 р., тоді в них і народився старший син Андрій [10, 18].

А загалом у подружжя Сергія та Мотрони Михалевичів народилося 11 дітей, із яких семеро вижили, а решта померли ще маленькими. Андрій успішно навчався в замшанівській семирічці, а потім – у школі лісового господарства в м. Ковель. На формування його поглядів великий вплив справили дід Йосип та вчителька Юлія Степанівна. У травні 1938 р. він разом із групою ковельської молоді вийшов на майдан із протестом проти злочинного вбивства чекістами лідера ОУН Євгена Коновальця. А вже наступного року очолив Седлищанський районний провід ОУН. У цей час Андрій одружується. Із дружиною Наталією мали двох синів – Івана, 1938 р. н., та Федора, 1943 р. н. [32, 235–236].

Після встановлення радянської влади на Волині ОУН переходить у глибоке підпілля. У с. Замшани великий вплив на молодь мали місцеві комуністи, які вважали своїм обов'язком боротьбу з куркулями. Вони підпалили господарчі будівлі Михалевичів. Вогонь знищив хліви, свиней і частину техніки. Але це нещастя мало й позитивний бік. Сім'я Сергія не потрапила в першу чергу розкуркулення, на відміну від багатьох інших замшанівців, яких вивезли в Сибір іще до війни. Для захисту від паліїв Андрій створює оунівські молодіжні групи самозахисту. Він працює в лісництві й активно залучає патріотичну молодь до підпільної організації. Найбільші осередки ОУН діяли в таких селах Седлищанського району, як Велимче, Мизове, Замшани, Датинь, Нова Вижва, Буцинь [28, 46].

У перші місяці після приєднання до Радянського Союзу в Західній Україні відбулися значні позитивні зміни в соціально-культурній сфері. По селах відкривалися медпункти й хати-читальні, польські школи перетворювалися на українські. Водночас селяни тепер не лише платили податки, а й мали здавати продукти державі. Платити потрібно було навіть за фруктові дерева. Радянська влада відразу розгорнула жорстокі репресії проти всіх неугодних. Насамперед це стосувалося поляків, членів українських патріотичних організацій, духовенства і просто заможних людей. Важливу роль у радянській країні відігравали колишні члени КПЗУ [21, 8].

За іронією долі багаторічним лідером замшанівських комуністів був один із найкращих господарів села Петро Бірук. У вересні 1939 р. він очолив бойову

групу, яка зупиняла польських солдатів на дорозі Брест – Ковель і забиравала в них зброю. Потім його обрали головою Замшанівської сільської ради. Петро Захарович дуже швидко зрозумів, що комуністична агітація й сувора радянська дійсність – це зовсім не те саме. Він звільнився з посади голови й пішов працювати в ліспромгосп. Але тут у Бірука виникає конфлікт зі «східняками» через приміщення ліспромгоспу, і досвідчені в таких справах «товариші» доносять в органи, що незговірливий директор незаконно зберігає зброю. Під час обшуку в нього знайшли гвинтівку. Точно не відомо, чи Бірук залишив її собі після роззброєння поляків, чи йому цю зброю підкинули вороги, але три роки ув'язнення він отримав. Петро Захарович відбував покарання в Луцькій тюрмі й загинув 23 червня 1941 р. під час кривавої бійні, яку влаштували енкаведисти у дворі в'язниці. Пізніше три сини Бірука вступили в УПА й усі загинули. Старший із них – Костянтин – був другом Андрія Михалевича і ввійшов в історію як командир боївки на псевдо «Яворенко» [28, 53].

25 травня 1941 р. в с. Буцинь під час спроби затримання вчинили опір і були застрелені молоді хлопці – Михайло Титюк, Михайло Борей та Яків Баран із с. Брунетівка. А десятки інших юнаків і дівчат, представників інтелігенції – заарештовані. Серед них був Іван Омелянюк із с. Підсинівка, який відмовився бути секретарем сільської ради, а на свята не захотів нести портрет Сталіна. Коли через кілька днів його мати прийшла на побачення, то ледве упізнала сина. Під час допитів у катів НКВД він посивів і нагадував старого діда, але нікого не виказав. Омелянюк сидів у Ковельській тюрмі й на початку війни був розстріляний. У м. Ковель енкаведисти спочатку скручували в'язням руки колючим дротом, а потім виводили групами по кілька осіб у двір до заздальгідь викопаних ям і вбивали. Щоб не було чути криків і пострілів, поруч завели двигун трактора [32, 35].

Несправедливість і репресії сталінської влади посилили ворожість до неї патріотично настроєних українців. Пізніше це багато в чому зумовило жорсткий і безкомпромісний характер боротьби за незалежність, яка розгорнулася в Західній Україні.

Весною 1941 р. Андрія Михалевича, як і багатьох інших молодих чоловіків, призвали до Червоної армії. Але воювати «за Родіну, за Сталіна» він не збирався. Уже в перші дні німецько-радянської війни Андрій дезертирує з підрозділу зі зброєю і повертається додому. Військова підготовка пригодилася йому пізніше, під час створення загонів УПА та боротьби з ворогами України. Після повернення додому Андрій через кілька тижнів улаштовується на роботу лісником-об'їждчиком місцевого лісництва й відновлює діяльність в ОУН. У 1942 р. Андрій Михалевич був призначений референтом (керівником) Служби безпеки (далі – СБ) Седлищанського районного проводу ОУН і перейшов на нелегальне становище [1, 118].

СБ ОУН(б) була спеціальним розвідувальним і контррозвідувальним підрозділом, який створили в 1940 р. для налагодження внутрішньої та зовнішньої

розвідки, виявлення й ліквідації ворожої агентури, знищення функціонерів окупаційної влади, створення власної мережі інформаторів. Це були складні завдання, але Андрій їх успішно виконував. У нього був широкий кругозір, він мав цілеспрямований, спокійний та доброзичливий характер, добре знав район, умів переконувати людей. Склад органів СБ поповнювався випускниками загальновійськових вишколів та курсів. На теренах військової округи «Турів», до якої входили Волинь та Берестейщина, діяли спеціальні вишколи для особового складу СБ. Відповідно до інструкції керівники СБ зобов'язувалися постійно підвищувати свій професійний рівень, проводити навчання для своїх заступників, слідчих та командирів боївок [13, 157].

СБ велику увагу приділяла внутрішній дисципліні та конспірації. У спеціальній інструкції сказано: «Якнайбільше конспірації. Не можна похвалитися, що немов я з СБ. Перестати говорити про СБ, а більше праці і чину. Віддавати почесь з УПА провідникам. Міняти псевдо. Не пити. На випадок випиття самогону – розстріл. Скрізь і завше заходитися чемно і не вживати брутальних і пустих слів. Днями військовий однострій, нічого зверху не носити. Якнайменше рухів вдень...» [2, 29].

Районний референт СБ сам вирішував, хто в його терені ворог, і мав право «карати смертю». На нього також покладалися функції перевірки нових членів УПА й організація розвідувальної діяльності [2, 27].

В інструкції, яка збереглася в архіві «Коса» і датується приблизно 1943 р., особлива увага зверталася на потребу звести до мінімуму письмові документи та на конспірацію криївок [15, 144].

Завершується інструкція списком покарань, які можуть бути застосовані до винних у недотриманні конспірації, аж до смертної кари. Суворо конспірація стала однією з причин того, що збереглося дуже мало інформації про діяльність ОУН та УПА в краї під час війни. Але про знищення німецького генерала Віктора Лютце біля с. Кортеліси у травні 1943 р. згадується в різних джерелах. Керував цією операцією друг і ровесник Андрія Михалевича, сотенний УПА Олекса Шум на псевдо «Вовчак» [18, 7].

Варто зауважити, що батьки Андрія Михалевича під час допитів у слідчих МГБ в 1949 р. стверджували, що він вступив в ОУН у 1943 р. Свідчення Мотрони Михалевич: «У період німецької окупації мій син Михалевич Андрій Сергійович, 1918 р. н., знаходився на службі в якості лісника при Замшанівському лісництві. У 1943 р., через невідомі для мене причини, радянські партизани почали переслідувати мого сина, неодноразово приходили, щоб затримати його вдома. У той же час учасники банди ОУН, зокрема Паржаюк Роман Андрійович – житель с. Замшани (сотенний), передавав записки моєму сину, щоб він переходив на нелегальне становище, тобто в банду УПА. У вересні 1943 р. Андрій пішов у село Галина Воля Старовижівського району, де через свого товариша по службі – лісника, зв'язався з бандитами ОУН, де і знаходиться по даний час» [10, 135].

Ймовірно, що вже в 1944 р. Андрій Михалевич знову був призначений провідником ОУН Седлищанського району. На це вказують свідчення його

дружини Наталії після арешту в березні 1946 р. «Я як дружина районного провідника ОУН підлягала виселенню у східні області СРСР восени 1944 р., але не бажаючи бути висланою, я переховувалася від органів радянської влади і одночасно мала зв'язок зі своїм чоловіком... Про свої зв'язки з бандитом “Кос” я не заявила в органи радянської влади тому, що “Кос” мене попереджував, що незабаром буде відновлена Самостійна Україна і я йому в цьому вірила» [10, 188]. У червні 1946 р. Наталія Михалевич була засуджена трибуналом військ МВД Волинської області до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах терміном на 10 років із позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна [10, 191].

Важливу роль у діяльності формувань ОУН та УПА відігравали підпільники, які перебували в населених пунктах легально або напівлегально. Одна з таких підпільних груп діяла в с. Замшани в 1944–1945 рр. Автору про її діяльність розповідав її керівник, а в роки незалежної України станичний ОУН-УПА Ратнівського району Андрій Козел. Іще детальніші матеріали про її учасників є в архівно-кримінальній справі Михалевича П.А. [4].

У листопаді 1944 р. Андрій Михалевич загітував групу замшанівців вступити в ОУН. Серед них були Андрій Козел «Кучер», Петро Михалевич «Тугар», Василь Калачук «Кучеренко». У лісі біля х. Ставище склали присягу на вірність Україні. «Кучер» був призначений станичним с. Замшани. Обвинувальний висновок слідчої справи: «Він по завданню кущового провідника ОУН “Коса” купував зброю, обмундирування, а також збирав продукти з населення для УПА. Через грипси повідомляв керівників ОУН-УПА про облави і засади внутрішніх військ НКВД, а також інформував про настрої населення. У січні 1945 року Козел А.С. спільно з Михалевичем П.А. та Демчук С.М. на стінах будинків села Замшани розклеювали антирадянські націоналістичні листівки і також в січні вивісили на заборі біля церкви український націоналістичний прапор з націоналістичним знаком “Тризуб”» [4, 101].

Петро Михалевич був «господарчим» і заготовляв продукти для УПА. Степан Демчук «Коробенко» приєднався до підпільної групи у грудні 1944 р. і під час допитів стверджував, що його змусили вступити до ОУН погрозами. Він розповів, що приблизно 20 грудня до нього додому вночі прийшли Михалевич Андрій «Кос», житель с. Замшани, років 25, житель с. Замшани Калачук Василь, 1927 р. н., і ще двоє невідомих. «Викликавши мене на вулицю, Михалевич Андрій і Калачук Василь запропонували мені вступити в ОУН, попередньо роз'яснивши, за що бореться ОУН. Попередили, що якщо я відмовлюсь від вступу, то мене і мою сім'ю знищать. Я змушений був дати свою згоду» [4, 43].

Наступного разу «Кос» із групою повстанців прийшов до Демчука через місяць і пояснив, що він має робити в ОУН. «Мої обов'язки полягали в тому, щоб дізнаватись, у кого в селі є зброя, які настрої в селі, і попередили, щоб я ховався і не йшов у Червону армію. Про все, що я дізнаюсь, я мав повідомляти жителю села Замшани Козлу Андрію Савичу... “Кос” дав мені гвинтівку і 20 штук патронів, наказавши їх заховати». Так Степан Демчук став зв'язковим-розвідником УПА.

Він кілька разів заносив грипси від «Кучера» «Косу» й навпаки. «Разом з іншими підпільниками ходили на зустріч із “Косом” у Датинь, де той передав “Кучеру” два шматки тканини і сказав, щоб з них пошили синьо-жовтий прапор, герб націоналістів “Тризуб” і вивісили їх у селі Замшани. Крім того, “Кос” дав ще кілька листівок, в яких було написано, щоб матері не відпускали своїх дітей на фронт, а також були заклики боротися за побудову “самостійної України”. Завдання “Коса” нами було виконано» [4, 57–58].

За свідченням Андрія Козла, «Кос» був дуже сильним і грамотним командиром, постійно проводив навчання своїх бійців. Одягнутий на той час був у німецьку військову форму. На озброєнні «Кучер» мав радянський автомат ППШ, який за наказом «Коса» забрав у жителя с. Видраниця, а інші члени групи отримали гвинтівки та запас патронів. На початку квітня 1945 р. замшанівська націоналістична група була викрита НКГБ. Спочатку був заарештований Петро Михалевич, а через два дні інші три підпільники. Андрій Козел згадував, що під час допитів у с. Седлище, а потім у м. Луцьк його жорстоко били й катували, щоб видав своїх товаришів. Найбільше чекістів цікавило, де можна знайти «Коса». За зраду обіцяли волю та 20 тис. крб, але завдяки молитвам до Бога вдалося витримати всі катування і нікого не видати [22, 8]. Військовим трибуналом члени підпільної групи були засуджені до 15 років виправно-трудоих таборів та 5 років позбавлення прав [4, 105].

Як керівник ОУН Седлищанського району, «Кос» мав у своєму розпорядженні боївку, склад якої постійно змінювався. Одні повстанці гинули, деяких переводили в інші підрозділи.

У 1945 р. боївка «Коса» найактивніше діяла в районі с. Замшани, Велимче, Синове, Соколище, Датинь, Буцинь, а також займалася диверсіями на шосейній дорозі Ковель – Брест, де внаслідок двох проведених засідок спалили вантажну та легкову машини військових і вбили капітана НКВД [1, 118]. У справі Михалевича П.А. згадується про розстріл жительки с. Замшани Мотрони Ващук. Жінка ходила ночувати у військову частину до солдатів-зв'язківців, і повстанці підозрювали, що вона є донощицею. У ніч на 7 березня 1945 р. група бандерівців, яку очолював Федір Долінчук «Сміливий», пішла до будинку Ващук, де забрала телицю, коня й підводу, а відтак поїхала на х. Ставище, що в лісі між с. Замшани і Вужиськ. Удень група інших повстанців на тій самій підводі повернулася в село і привезла Мотрю Ващук на хутір. Підозрювану допитували командири СБ «Кос», «Чорнота» і «Левадний», а потім останній відвів її у ліс і розстріляв [4, 64]. Через тиждень «Левадний» – Роман Паржаюк, уродженець с. Вужиськ – загинув у бою з оперативно-військовою групою НКВД у лісі поблизу с. Велимче.

8 червня 1945 р. боївка Андрія Михалевича спільно з боївками Олексія Сметюха «Маяка» та Івана Тарасюка «Кубася» в засідці на дорозі між с. Шкроби та Сераховичі вбила дільничного уповноваженого Сабудажа, уповноваженого держзаготівлі з Донбасу та поранила двох бійців винищувального батальйону [1, 118].

Активізація боївки «Коса» занепокоїла обласне управління НКВД, яке 28 липня 1945 р. склало план агентурно-оперативних заходів її ліквідації. За

радянськими даними, до складу боївки у цей час входило 29 осіб. На озброєнні у них було 6 ручних кулеметів, 9 автоматів та 16 гвинтівок. Для її ліквідації було виділено кілька підрозділів військ НКВД. Крім того, з оперативників та бійців винищувального батальйону формувалися винищувальні групи. Зокрема, в с. Замшани – 26 бійців, Буцинь – 18, Сераховичі – 28. Але знищити загін «Коса», незважаючи на всі зусилля, енкаведистам не вдалося. Значно гірші наслідки мала внутрішня «чистка», яку в той час затіяло вище керівництво СБ ОУН. 30 липня 1945 р. до Андрія прибув ковельський надрайонний референт СБ Василь Ковальчук «Трохим» зі своїм заступником Олексієм Голярчуком «Козаченком». Вони записали особисті дані всіх підпільників та викликали їх на індивідуальні бесіди. Частина підозрілих перевели в інші боївки, а частині наказали легалізуватися й чекати наказу [1, 119].

Використовуючи величезну чисельну й технічну перевагу, війська НКВД у 1945–1946 рр. розгромили майже всі більші підрозділи УПА. Успішне маневрування боївки «Коса» також не могло тривати довго. У березні 1946 р. його загін потрапив у облаву і змушений був розійтися, щоб врятуватися. Ці події описав Іван Литвинчук «Дубовий»: «Зимою 20 повстанців згинуло, а ті, що лишилися, виказалися весною слідуюче: Кос (рай. пров. Старовижівського р-ну) та з ним 6-ох повстанців нав'язалися з Ярим на початку м-ця травня 1946 р. і по сьогодні чесно вив'язуються з наложених на них обов'язків; решта, розбившись на дві дикі групи Крука і Яреми, діють кожна з них окремо і від себе незалежно.

Група ця займається грабінням населення та своєю неморальною поведінкою компромітує українських повстанців. Перед населенням говорять, що все роблять з наказу УПА. Група Яреми – начислює 4 осіб, діє в околицях с. Датинь, Синово і Підсинівка Старовижівського р-ну... В липні 1946 р. ця група нав'язалася з Денисом (Косом) і на дальше вдержує зв'язки. Уємною стороною є те, що з подальших наказів група виконує лише те, що припадає їй до вподоби. Є надія, що з бігом часу по певному перевихованні вона буде робити роботу» [20, 1225–1226]. Андрію Михалевичу ціною наполегливих зусиль вдалося відновити дисципліну серед повстанців та розширити мережу ОУН в районі.

7 червня 1946 р. указом Президії Верховної ради УРСР районний центр із с. Седлище був переміщений у с. Стара Вишва, що надалі стало називатися Стара Вишівка, а район – Старовижівським.

Для кращої конспірації та зменшення втрат повстанці перейшли до дій невеликими групами й уникали відкритих боїв із ворогом. Основними формами боротьби стали терористичні акти та диверсії. Становище українських підпільників у цей час було дуже складним. Частина з них були деморалізовані великими втратами та репресіями проти їхніх рідних і, відмовившись від політичної боротьби, перейшли до відвертого бандитизму. Це були так звані дикі групи, яких на Волині було найбільше. Із ними вели боротьбу як підрозділи НКВД, так і СБ ОУН [14, 94].

Енкаведисти активно залучали спійманих бандитів до складу агентурно-бойових груп, які під виглядом повстанців грабували і вбивали ні в чому не

винних людей, а також виявляли підпільників ОУН та УПА. До складу цих спеціальних загонів залучались, зокрема, зрадники, які повірили обіцянкам радянської влади про амністію і добровільно склали зброю. У Ратнівському районі зрадниками стали, наприклад, такі сумновідомі особи, як Андрій Кошелюк «Дорош» із с. Річиця та Яким Корнелюк «Окунь» із с. Кортеліси. Вони здалися в грудні 1945 р. залухівським «стрибкам», видали схрони та підпільників, яких знали, й перейшли на службу в органи НКВД [5, 157]. («Стрибки», «істребки», «стриби» – бійці винищувальних загонів, яких набирали з місцевого населення; від рос. «истребительный»). Аж до 1949 р. Корнелюк був командиром залухівських стрибків, а Кошелюк входив до складу агентурно-бойової групи.

Зрадники та донощики завдавали найбільших утрат українським повстанцям, тож проти них вели боротьбу найжорстокішими методами. Від травня 1944 р. діяв наказ вищого керівництва СБ ОУН – зрадників і сексотів знищувати разом із сім'ями [2, 116]. Окремі командири боївок справді намагалися його виконувати.

Зі свого боку чекісти часто намагалися компрометувати невинних людей або навіть українських патріотів, щоб підставити їх під удар СБ. Як розповідав автору житель с. Замшани, колишній фронтовик Юхим Дячук, до нього вночі в 1946 р. прийшли співробітники МГБ й почали вимагати, щоб він став сексотом. Дячук відмовлявся, його почали бити. Катували до того часу, поки не підписав зобов'язання працювати на органи. Дячук жодного доносу не зробив і це, очевидно, не сподобалося чекістам. Вони якимось чином підкинули його зобов'язання повстанцям, і вже незабаром ті прийшли до нього вночі. Відразу з порога запитали: «Скільки людей продав, Іудо?». Юхим почав розповідати, як усе було насправді. Бандерівці уважно вислухали, а на прощання сказали: «Твое щастя, що сам усе розповів. Інакше б не жити тобі на цьому світі», – і показали розписку, яку він написав емгебістам [22, 8].

Український визвольний рух на Волині в 1940–1950-х рр. значною мірою мав характер громадянської війни з усіма її жахливими наслідками. Сталінська репресивна машина дуже вміло використовувала одних українців для боротьби з іншими та розпалювала ненависть. До якого рівня жорстокості доходило протистояння між сторонами, наочно свідчить приклад с. Замшани. Тут поряд із кількома десятками переконаних і завзятих націоналістів була не менша кількість переконаних комуністів. Ще у 1980-х рр. автор спілкувався з багатьма з них і записав їхні спогади. Але про подробиці трагічних подій розповідати вони здебільшого не хотіли [22, 8].

Деякі замшанівці вже в 1944 р. були направлені служити у винищувальну групу с. Сераховичі, а на початку 1945 р. така сама група була створена і в с. Замшани. Як згадував її командир Петро Бірук, якого в березні того року направили в село дільничим міліціонером, замшанівська «стрибгрупа» була найсильнішою в районі. Її часто відправляли на операції в сусідні села. Одного разу охороняли підводи, які везли жито із с. Датинь у с. Стара Виживка.

Бандерівці відкрили вогонь із лісу і вбили Романа Мостепанюка. Іншого разу, коли поверталися із с. Стара Виживка, то двічі вступали в бій із бандерівцями [22, 8].

У цій боротьбі були великі жертви з обох боків. У зведенні інформатора СБ «Степана» від 1946 р. вказується, що в с. Замшани впродовж 1942–1946 рр. були вбиті червоними партизанами 9 осіб, більшовицькою облавою – 6, НКВД – 5, Червоною армією – 3, «стрибками» – 2, а разом 25 людей. Ще 34 бійці загинули на фронті. За той самий час УПА знищила 14 осіб, а СБ ОУН – 24 особи. Разом 38 осіб, із них – 3 «стрибки». Засуджено до ув'язнення 27 осіб, із них – 5 «стрибків». Вивезено до Сибіру 4 родини з 14 осіб. У боях знищено 5 більшовиків і загалом по селу ліквідовано 22 господарства [15, 258].

За свідченням жителя с. Замшани Івана Бірука, стрибок Іван Михалевич разом із кількома товаришами маскувався під «бульбашів» і грабував повстанські сім'ї та інших людей по сусідніх селах. За це бандерівці вбили його батька. У с. Глухи люди впізнали грабіжників і заявили в МГБ. Іван Михалевич та ще 4 стрибки були засуджені за свої витівки до 10 років ув'язнення [22, 8].

У суспільно-політичному огляді «Марка» від 10 березня 1947 р. вказано, що замшанівські стрибки мають на озброєнні два кулемети, а також десятизарядні гвинтівки та автомати. «Санітарного, матеріального і медичного забезпечення нема ніякого. Кожного дня ходять по хатах їсти. Моральний стан істребків, де вони знаходяться і де ними опановане населення, там обходяться дуже добре... Відношення істребків до ОУН-УПА погане по-більшовицьки. Стрибки ніякої ідеї не мають, тільки аби наїстися. Роботи вони самі ніякої не мають, тільки охороняють управу і як хто приїде з району, то бере для охорони в терен. Узброєна адміністрація, голова і фінагент живуть коло стрибків» [15, 257].

Стрибки постійно жили в клуні колишнього німецького старости, яку вони перевезли й закопали посеред поля. Разом із ними тут ночували деякі сільські активісти. Для контролю при групі майже постійно перебував офіцер МГБ. Спочатку це був капітан Жданов, а пізніше лейтенант Босий. Бандерівці одного разу напали на групу, але невдало. Спалили тоді три хати. Іншого – емгебісти розстріляли солдата, який був із ними й заснув на посту. У його смерті звинуватили бандерівців [22, 8].

На початку 1948 р. в с. Замшани організовується колгосп ім. Чапаєва. Націоналісти намагалися цьому активно протидіяти. Вони жорстоко побили одного з перших колгоспників – Микиту Михалевича, підкидали листівки з погрозами. Їм вдалося захопити в полон одного з командирів винищувальної групи Старовиживського райвідділу МГБ – Микиту Савенюка. В акті обвинувачення СБ коротко описано його біографію та вказано: «...В 1945 р. брав активну участь в організації замшанівської істребгрупи, в якій був ройовим. Дуже активно проводив у терені облави, засідки і інше. Кілька разів був у бою з українськими повстанцями, причому були жертви зі сторони повстанців. На підставі вище поданих матеріалів НН дня 10.06 zostавсь засуджений на кару смерти через розстріл.

Присуд виконано 10.06.1948 р.

Обвинувачені матеріали подав

/13/» [15, 254].

Рідні та близькі Андрія Михалевича підтримували його у важкій та небезпечній боротьбі за вільну Україну. А сестра Марія, 1924 р. н., віддала за неї своє життя. У 1942 р. вона вступила до ОУН і стала зв'язковою. Іще через рік вийшла заміж за старшого на три роки Степана Калачука, який проживав по сусідству з родиною Михалевичів [30, 248].

У 1944 р., щоб не бути мобілізованим до радянської армії, Степан Калачук вирішив піти в УПА й воював у різних підрозділах. Від лютого 1948 р. – в боївці «Коса», який у серпні того самого року призначив його командиром окремої диверсійної групи Старовижівського району [15, 215]. Псевдо – «Панас» та «Малюх».

Не маючи змоги вбити або захопити в полон «Коса», співробітники НКВД розпочали репресії проти його рідних. Уже в листопаді 1944 р. сім'я Михалевичів була заарештована для висилки в Сибір. По дорозі на ст. Ковель затриманих розмістили у школі с. Сераховичі. Незважаючи на охорону, вони звідти втекли. Лише дід Йосип Данилович був вивезений на спецпоселення в Молотовську (Пермську) область Росії, де 26 березня 1945 р. помер від голоду. Цікаво, що чекісти називали його у своїх документах дідусем і звинувачували в тому, що він «брав активну участь у ворожій роботі як розвідник та пособник бандформувань» [27, 4].

Через деякий час втікачі повертаються до свого дому на хуторі та продовжують господарювати. У 1945 р. батьки Андрія Михалевича – Сергій Йосипович та Мотрона Терентіївна – мали 14 га землі, одну пару коней, три корови, кінну молотарку, віялку, сільгоспінвентар та господарські будівлі. Найманої робочої сили ніколи не використовували. Батькам допомагали молодші діти та дружина Андрія – Наталія. На запитання слідчих про соціальне походження Сергій Йосипович відповідав, що він селянин-середняк, але Замшанівська сільська рада написала в довідці, що куркуль. Надії родини Михалевичів на те, що радянська влада про них забула, виявилися марними. Обласне управління НКВД оформило на них облікову справу й у жовтні 1945 р. затримало їх «як членів сім'ї учасника банди ОУН, які переховувалися». Три місяці рідних «Коса» тримали в с. Стара Вишва у бліндажах. А 15 лютого 1946 р. вони були засуджені рішенням Особливої наради при НКВД СРСР і вислані на Воткінське торфопідприємство Молотовської області. Вислані були батьки Андрія Михалевича і троє їхніх неповнолітніх дітей – Юхимка, 1932 р. н., Григорій, 1936 р. н., і Анастасія, 1938 р. н. Умови життя на засланні були дуже суворі. У Михалевичів не було можливості навіть заробити на продукти для своїх дітей, тому вони вирішили втікати додому [27, 4].

У червні 1946 р. Сергієві Йосиповичу вдалося придбати квитки на пароплав, і вся сім'я Михалевичів вирушила до України. Спочатку по р. Кама й Волга допливли до м. Саратов, а потім поїздами їхали до м. Ковель. Тут жили старші дочки – Ольга й Тамара, які перевели своїх рідних у с. Колодяжне до Гаврила Бутрима. Його дружина Домна Матвіївна була родом із с. Замшани. Досить довго члени сім'ї Михалевичів жили в цьому селі, але з метою конспірації – у різних людей.

Сергій Йосипович у серпні 1946 р. перейшов до Олександрії Федчук, чоловік якої був заарештований і засуджений до 25 років. Виконував у неї різні господарські роботи, потім пішов у с. Шайно Луківського району (нині – с. Журавлине Старовижівського району) до Савелія Яцика, в якого кілька тижнів молотив хліб [10, 15].

У серпні 1947 р. Сергій Йосипович уперше після втечі із заслання зустрівся зі своїм сином Андрієм. Це сталося у лісі біля с. Буцинь. «Кос» розпитував, як йому вдалося втекти й де переховувався досі. Почувши скарги батька на важке життя та нестачу продуктів, порадив перейти в с. Комарове Ратнівського району до Василя Шури. Через кілька днів туди прийшов «Зоренко» і перевів його в с. Самари до Михайла Касянчука. Допомігав господарю будувати клуню й виконувати іншу роботу. Під час перебування в с. Самари його кілька разів відвідували повстанці, які приносили продукти й одяг. Відтоді «Кос» постійно турбувався про свого батька [10, 20–21].

Мотрона Терентіївна також у різний час жила в с. Колодяжне, Шайно та Комарове. В останньому селі до неї кілька разів приходили повстанці, а Омелян Харлампович «Ясень» подарував хустку та чоботи. На початку 1948 р. від сина Андрія вона отримала 200 крб, щоб перевезти чоловіка Сергія, який зламав ногу, із с. Шайно в с. Комарове. Пізніше Сергій Йосипович переховувався також на х. Липовий біля с. Гірники та в с. Заброди у Параски Шмиговської. Іноді ходив по селах і просив продукти. Хто що міг, те й давав. У літній час часто ловив рибу в р. Прип'ять. У жовтні 1949 р. пішов на х. Ферма Видраницької сільради до Сазона Лахтюка, де й був затриманий оперативно-військовою групою [27].

Сестри Тамара Пашинська й Ольга Михалевич були заарештовані Управлінням охорони МГБ на Ковельській залізниці 13 грудня 1947 р. і притягнуті до кримінальної відповідальності «за пособницьку діяльність бандам антирадянської організації українських націоналістів» [10, 198]. Під час допитів слідчі жорстоко били дівчат і знущалися з них. Щоб не померти від катувань, вони змушені були підписати фальшиві протоколи. Тамара Пашинська в процесі попереднього слідства визнала себе винною в тому, що не раз у 1946–1947 рр. разом зі своєю сестрою Ольгою зустрічалася в домовлених місцях із братом Андрієм та іншими повстанцями, яких забезпечувала папером для друку та іншими предметами. Ольга, крім того, розповіла, що, працюючи на залізничному транспорті, повідомляла «Косу» дані про перевезення на Ковельському залізничному вузлі, про настрої робітників на залізниці та іншу розвідувальну інформацію. Пізніше вона згадувала, що слідчий Клеткін постійно бив її по голові, і вона боялася, що її скалічать [27].

Справу сестер розглядав військовий трибунал військ МВС Рівненської області. Їм висунули звинувачення у зраді Батьківщини й засудили до максимального терміну ув'язнення – 25 років виправно-трудова таборів та 5 років позбавлення прав без конфіскації майна у зв'язку з його відсутністю. В обґрунтуванні вироку члени військового трибуналу на чолі з майором юстиції Алексеевим

написали, що цей вирок вони винесли відповідно до Указу Президії Верховної ради СРСР від 26 травня 1947 р. «Про скасування смертної кари». Тобто офіцери МВС готові були засудити ні в чому не винних дівчат до розстрілу, і тільки недавно ухвалений указ цьому завадив [10, 204].

Одночасно з Тамарою та Ольгою була заарештована їхня молодша сестра Юхимія, яка прийшла до них у гості. Оскільки вона була неповнолітня, то її під час допитів не били. Вона заперечила свою причетність до ОУН. Але визнала, що двічі зустрічалася в 1946 р. зі своїм братом Андрієм у с. Велимче в будинку Марії Киселихи, у якої тоді працювала і жила. Юхимію 16 місяців тримали в Рівненській тюрмі, аж доки їй виповнилося 18 років, а потім засудили до 10 років таборів [10, 194].

Багато цікавої інформації є в повстанських документах з архіву «Коса» – з оцінкою суспільно-політичного життя краю, діяльності радянської адміністрації, підрозділів внутрішніх військ, МВД та МГБ. В огляді за березень 1947 р. вказується, що серед населення й навіть активістів посилюється невдоволення радянською владою у зв'язку з розгортанням колективізації та грабунком хліба. У с. Синове в облавах і акціях брали участь війська НКВД. «При цьому заарештовано 4 особи. Побиті дві дівчини, вкрали одного кабана, двоє коней із саньми і багато одягу та зграбовано багато зерна» [15, 150].

«...Паливом школи забезпечені погано, діти мерзнуть або зовсім не йдуть у школу. Щодо приміщення, то ще не зовсім погано, де є тісно учням, то виганяють господарів із хати, а там утворюють школу... Зошитів, ручок, олівців також бракує, нема на чому і чим писати. Вся наукова програма просякнута большевизмом, тиск на виховання дітей у комуністичному дусі дуже великий, заставляють читати дітей книжки, журнали, газети виховного характеру, з яких би можна було прищепити любов до большевиків...» [15, 151].

Комуністичній пропаганді українські повстанці намагалися протиставити свою агітацію. Незважаючи на брак паперу й технічних засобів, вони друкували велику кількість листівок та брошур на злободенні теми і заклики до різних груп населення. 15 березня 1947 р. «Денис» прозвітував про виготовлення 1562 закликів та 923 брошур і листівок. Серед них, наприклад, були листівки під назвою «Великому Сталіну», «За що бореться УПА?», «Бійці, командири Червоної армії», «Селяни України», «Донощикам-сексотам пощади не буде ніколи», «Чи буде голод?», «Бережись агента НКВД» та ін. [15, 159–160].

На початку квітня 1947 р. Андрія Михалевича призначили провідником ОУН Старовижівського надрайону «Балка», до якого ввійшли Старовижівський, Ратнівський, Заболоттівський і Дивинський райони. У документах МГБ є також згадки, нібито в 1947 р. «Кос» очолив СБ ОУН Любомльського надрайону [9, 261]. Для покращення конспірації наприкінці 1947 р. він реорганізував свою боївку в кілька дрібніших. У довідці командування 81-ї стрілецької дивізії внутрішніх військ МВД за 6 лютого 1948 р. зазначено, що до «почету» «Коса» входило 4 особи, а безпосередньо в його підпорядкуванні перебували боївки – «Яреми» (4 особи), «Кравченка» (3 особи), та «Максима» (3 особи) [1, 120].

У відповідь на початок насильницької колективізації та пограбування селян «Кос» посилює терор проти радянських активістів. Жертвами стали насамперед голови та секретарі сільрад, «стрибки», міліціонери та інші представники влади, які проявляли найбільшу активність. Зазвичай повстанці спочатку попереджували їх, щоб вони припинили свою шкідницьку діяльність або взагалі залишили посади, і лише у випадку невиконання, намагалися цих осіб знищити.

Довідка Старовижівського райвідділу МГБ: «З 1944 р. до весни 1948 р. на території Старовижівського р-ну діяв районний провід ОУН керований бандватажком “Кос” – Михалевич Андрій Сергійович... Районний і надрайонний провід ОУН, керовані бандватажком “Кос”, ведуть збройну боротьбу проти заходів радянської влади і здійснили ряд диверсійно-терористичних актів проти радянсько-партійного активу». Згідно із цією довідкою, в 1947 р. було вбито в с. Брунетівка голову сільради Андрія Кабарчука і секретаря сільради Катерину Білоус, в с. Синове розстріляно і спалено разом із будинком Антоніну Дудку та трьох її повнолітніх дочок, у с. Велимче вбитий боєць військ МГБ Леонід Голота, у с. Замшани розстріляні Трохим Бірук і Марина Куц» [10, 291].

Одним із небагатьох успіхів у боротьбі проти «Коса» стало виявлення винищувальною групою двох його криївок у липні 1947 р. біля с. Видраниця. Із них було вилучено німецький ручний кулемет, 4 автомати, 3 гвинтівки, 5 пар взуття, 15 кг жиру [14, 92].

У загальному поясненні до звіту СБ 31 січня 1948 р. Андрій Михалевич «13» пише про ліквідацію 11 представників влади і одного священника. Більшість із них – це радянські активісти й сексоти із с. Самари, Видраниця та інших Ратнівського району. Але згадуються також і жителі Малоритського, Луківського та Головнянського районів. Із цього можна дійти висновку, що підпорядковані «Косу» боївки діяли й поза межами надрайону «Балка» або його було розширено. Винятком у цьому списку є священник із с. Самари – «зліквідований як більшовицький агітатор» [15, 202]. Хоча жителі с. Самари згадують, що священник був убитий разом із дружиною за те, що розібрав на кладовищі польський склеп і забрав цеглу на хлів.

В архіві «Коса» збереглася справа № 5 СБ надрайону «Балка» Ковельської округи ОУН з описом арешту та характеристикою на уповноваженого Міністерства заготівель УРСР у Ратнівському районі.

У характеристиці на страченого активіста згадується, що він народився в 1928 р. в с. Комарове Ратнівського району. «В 1945–47 рр. ходив з більшовиками на облави як тереновий. Від осені 1947 р. поступив на працю агентом уповмінзагу на с. Забріддя і Якуші. В часі своєї праці виявив велику солідність у роботі: ходив по хлівах, переписував корови, в кого находив незаписані корови – забирав. Переписував жорна і т. п. За час своєї служби забрав 8 коров у с. Забрідді, 5 коров у с. Якушах та 2 корови у с. Комарові» [15, 206]. Повстанці на чолі з Андрієм Михалевичем спіймали цього радянського активіста вночі 22 квітня 1948 р., коли прийшли до одного із селян на хутір біля с. Заброди. Спочатку він намагався

відстрілюватись і мало не вбив кущового провідника ОУН Омеляна Харламповича «Ясеня», біля голови якого просвистіла куля. Але потім господар хати відібрав у агента уповмінзагу гвинтівку, і той змушений був здатися. Повстанці його зв'язали й «відвели в заслужене йому місце» [15, 206]. «Ясень» пізніше розповідав, що цього активіста «пустили в річку за водою» [11, 51].

В архіві «Коса» є багато протоколів допитів таємних агентів НКВД, а пізніше – МГБ. В одному з них житель с. Самари розповідає свою біографію і вказує, що в січні 1946 р. був забраний головою сільської ради с. Самари в «істребки». Улітку 1946 р. був призначений лейтенантом МГБ Образцовим комендантом «істреб-групи» с. Самари, яка налічувала 21 особу. За час командування влаштував 12 засідок проти українських повстанців. Навесні 1947 р. група була розформована, але її командир під кличкою «Онщенко» виконував і надалі агентурну роботу за дорученням емгебіста Перченка. Він не лише стежив за населенням, хто що говорить проти радянської влади, а й установив зв'язки з повстанцями та пообіцяв їм допомагати [15, 211]. Під час допиту СБ «Онщенко» розповів: «Про всі мої стрічі з повстанцями я все до дрібниць оголошував Перченкові, який за кожним разом давав мені інструктаж, що говорити та робити з повстанцями, та вчив солідно виконувати всі доручення повстанців. Стрінувшись останній раз з повстанцями Веселим і Зоренком, я одержав завдання спорядити опис сексотів, про яких я знаю, зголосивши про це Перченкові, який відразу зробив листа, де записав в ній 6 людей. Люди, подані в листі, є посібники повстанців, які стоять на підозрінні МГБ, розраховуючи на те, що повстанці по одержанню листа не розбиратимуться, а зліквідують самі своїх людей» [15, 212]. Повстанці не повірили провокатору, і за свої дії він поплатився життям.

В окремих випадках СБ ОУН спійманих сексотів не знищувала, а намагалася використати у своїх інтересах. Про це свідчить зобов'язання інформатора СБ Старовижівського районного проводу ОУН «Вухатого» [15, 202].

Через великі податки та поставки продуктів державі багато селянських сімей голодувало. В інформації за квітень 1948 р. згадано, що половина селян у с. Самари вже тривалий час не має шматка хліба, що діти мусять іти жебракувати, щоб урятуватися від голодної смерті. Багато селян продовжували своє животіння лише молоком, і за таких умов у людей масово забирали корів. Ще одним лихом для селян стала так звана добровільна позика, яку стягували бузвірськими методами [15, 161].

Для того, щоб перетворити селян на рабів і повністю поставити під контроль держави, сталінська влада намагалася загнати їх у колгоспи. Відновлення колгоспів після війни у Східній Україні призвело до масового голоду й загибелі понад мільйона людей. У Західній Україні створенню колгоспів перешкождали повстанці. Але від початку 1948 р. ситуація почала змінюватися. Повстанський рух був ослаблений, а влада всі сили кинула на те, щоб загнати селян у колективні господарства. Селян били й арештовували, звинувачували в пособництві «бандитам ОУН» і вивозили в Сибір цілими сім'ями, а їхнє майно забирали в колгоспи,

на одноосібників накладали підвищені податки та постачання продуктів. Така зухвала несправедливість викликала опір селян і часто призводила до трагедій. Наприклад, у с. Височне Ратнівського району селяни вночі зарубали фінагента, який обманом змусив неграмотних людей підписати заяви про вступ у колгосп. Він казав, що за цими заявами їм додатково виділять землю [24]. Одним із наслідків насильницької колективізації стало те, що повстанський рух отримав додатковий імпульс для свого розвитку й до нього приєдналося багато нових людей. Про те, як повстанці боролися проти колективізації, розповідається в документі за підписом «13».

«Дня 02.05.1948 р. по всіх селах Старовижівського і Ратнівського району були розклеєні наші летючки та кличі. В зв'язку з тим, що кличі та летючки бажаних наслідків не дали (большевики позрізали за ночі), було вжито проти деяких ідейних колгоспників, а саме: спалено понад 11 колгоспних господарств, що становить 24 будинки. Крім цього, знищено бригадира колгоспу в селі Черче Ратнівського району... Спалено двох колгоспників у центрі Ратного...» [15, 190].

Останню акцію виконали члени ратнівської підпільної групи ОУН, які підтримували зв'язок із «Косом» через жителя с. Прохід Сидора Антонюка «Галайду», працівника торгівлі. Після арешту в листопаді 1948 р. Антонюк розповів: «На початку 1948 року, під час чергової зустрічі, “Кос” сказав, що в нього є хороший знайомий в Ратному – Ленартович Борис, і передав для нього записку – маленький згорток, заклеєний сургучем. Пізніше Борис розповів, що він знає “Коса” ще з періоду німецької окупації і регулярно з ним зустрічається, так само, як і два його брати – Ленартович Гліб і Ленартович Ігор. У квітні 1948 р. “Кос” і “Ясень” наказали передати Ленартовичу Борису або його братам, щоб вони здійснили підпал будинків радянських активістів, які проживали в Ратному. Через кілька днів згоріли будинки двох ратнівчан, які займалися колективізацією. У травні “Кос” передав Ленартовичу листівки, які були надруковані в типографії і закликали український народ вести боротьбу проти колгоспів. Крім того, Ленартович Борис вивчав можливість нападу на ратнівську типографію, де в редакції працював його родич – Микола Михальчук. Останній також мав доручення передавати повстанцям фотографії районного активу, а Ленартович Борис писав характеристики на партійно-радянських активістів, які передав командирам ОУН» [11, 26–27].

20 вересня 1948 р. Сидір Антонюк був викликаний у Ратнівський районний відділ МГБ, де дав свою згоду й підпису про співробітництво з органами МГБ і відразу отримав завдання влитися в «оунівську банду “Коса”», щоб встановити місце її переховування та ліквідувати. Відразу після повернення додому Сидір повідомив про своє вербування чекістами двоюрідного брата Тараса Брилюка, члена ОУН. Той уважно вислухав і сказав: «В МГБ ти більше не ходи, згоду ти дав даремно, краще будеш ховатися в лісі» [11, 18]. Антонюк послухав брата і пішов у боївку «Коса», яка перебувала в лісі біля с. Прохід та Комарове поряд із смт Ратне. У боївці Сидір перебував лише кілька тижнів. Потім отримав від

повстанців документи на ім'я Бориса Георгійовича Кудрявцева і поїхав у Одеську область до своєї дружини Софії. Проте далеко не заїхав. 23 листопада 1948 р. на залізничній станції Лунінець у Білорусії його затримав відділ охорони МГБ. Досвідчені чекісти досить швидко встановили справжню особу заарештованого й примусили розповісти про свої зв'язки з українськими націоналістами. Потім його перевезли в смт Ратне, де допити продовжили вже місцеві співробітники МГБ [11].

Невідомо, які методи чекісти використовували під час цих допитів, але відповіді Сидора Антонюка бачаться цілком щирими й правдоподібними. На вимогу назвати всіх «бандитів ОУН», з якими йому доводилося зустрічатись, Сидір Антонюк відповів: «Із бандитів ОУН я добре знаю наступних:

1. “Кос” – прізвище Михалевич, уродженець с. Замшани Старовижівського району, член ОУН з 1941 р. В банді з 1944 р. Є провідником. Йому підпорядковані бандити із Старовижівського, Ратнівського, Заболоттівського і Дивинського районів. Це мені відомо із особистих розмов зі мною “Коса”.

2. “Ясень” – прізвище Харлампович Омелян Дмитрович, уродженець с. Комарове Ратнівського району, член ОУН і в банді з 1944 р. Займає становище в банді “Кущового”... Майже на всіх зустрічах з бандитами я “Коса” і “Ясеня” бачив разом.

3. “Савка” – ім'я мені невідоме. Ходив разом із “Косом” і “Ясенем» [11, 28].

Сидір Антонюк також розповів, що майже весь 1948 р. командири повстанців «Кос» і «Ясень» перебували в Ратнівському районі біля сіл у хуторах і в самих с. Прохід, Старостине, Конище, Броди, Комарове, Якушів, Заброди. Він також назвав відомі йому схованки повстанців. Між с. Конище і Броди був стіжок сіна, який стояв на сухому місці. Сіно ізсередины цього стіжка було вибрано і там зроблено місце для переховування. Там часто відпочивали «Ясень» і «Кос». Антонюк та його брат Тарас Брилюк кілька разів приходили туди на зустрічі з бандерівцями. Повстанці також зупинялися на «дньовки» в куцах проти с. Старостине, приблизно за 1 км від шосейної дороги. Там у густому молодому сосняку було покладене сіно, на якому вони спали... [11, 30].

Цікавими є свідчення Антонюка про методи конспірації повстанців під час зустрічей. «7 листопада 1948 р. мені була призначена зустріч з бандитами “Кос” і “Ясень” у лісі між селами Конище і Броди. На зустріч я прийшов вранці з братом Брилюком Т.Т. Нас зустріли бандити “Кос”, “Ясень” і “Савка”. Приблизно через годину на зустріч прийшли бандити “Зоренко” і “Веселий”. Я з братом зустрівся з бандитами по сигналу: я три рази гавкав по-собачому. Відповідь була два рази м'явкання по-котячому. З бандитами “Веселий” і “Зоренко” зустрічались по сигналу. “Зоренко” і “Веселий” хлопали в долоні три рази. Бандит “Ясень” їм відповідав двома хлопками в долоні. При зближенні називали пропуск: “Баня – бомба”. Від місця зустрічі бандити пішли в ліс до с. Конище і там днювали. На дньовці бандит “Зоренко” передав “Косу” 4000 карбованців. Ці гроші він забрав в інспектора Ратнівського райфінвідділу – Брилюка Євтуха Кириловича, який

18 жовтня був убитий бандитами на Самарівських хуторах. Бандит “Зоренко” в моїй присутності розповідав “Косу” про те, що вони разом з Брилюком спіймали ще одного фінагента, який працював по Самарівській сільраді. Брилюка вони забрали із собою і заховали так, що його ніхто ніколи не знайде, а самарівського фінагента відпустили. “Кос” на це сказав “Зоренку”: “Ну нехай, його все одно посадять в Ратне”» [11, 29].

Увечері 7 листопада 1948 р. «Кос», «Ясень», «Савка» та ще двоє повстанців «зайшли в с. Конище, розгромили хату-читальню, забрали патефон, били вчителів [які святкували річницю більшовицького перевороту. – Авт.], потім пішли на вечоринку молоді, там почали у всіх присутніх перевіряти документи. Один хлопець документи давати не хотів, тоді в нього документи забрали силою. В його документах виявився лист, написаний в МГБ». Як розповідав потім «Ясень», повстанці забрали цього хлопця із собою, але що з ним зробили, не сказав [11, 52].

У ніч на 21 листопада оперативно-військова група Ратнівського райвідділу МГБ по слідах на снігу вистежила двох повстанців, які прийшли до жителя с. Заброди Дем'яна Гудемчука. Під час спроби прорватися з оточення загинув один із найближчих соратників «Коса» – Омелян Харлампович «Ясень». Його товариш Максим Олексюк «Явір» був поранений у праву руку і праву ногу нижче коліна, обморозив пальці на обох ногах, оскільки біг по снігу босий, але зумів утекти від переслідування [10, 193].

Щодо Сидора Антонюка, то в ніч із 11 на 12 грудня 1948 р. він утік із-під варти й перейшов на нелегальне становище. Те, що він уже вдруге вислизнув із рук чекістів, викликало обґрунтовані підозри в бандерівців, тому він спочатку переховувався самостійно. Лише через чотири місяці його прийняли в боївку «Зоренка», а в жовтні 1949 р. він очолив окрему групу повстанців, яка діяла в Ратнівському районі. Був убитий 11 жовтня 1950 р. в с. Броди агентом МГБ, до якого прийшов по продукти [11, 53; 9, 248].

Цікаві свідчення про Андрія Михалевича в березні 1951 р. дав соратник Антонюка, житель с. Гірники Сергій Осіюк: «З бандитом “Кос” я зустрічався один раз взимку 1948–1949 рр., на точці біля гірницького озера. Тоді на зустрічі були бандити: “Кос”, “Самаренко” і “Микола”. “Кос” тоді сказав мені, щоб я чесно працював на них, щоб з мого боку не було зради. При цьому “Кос” мене попередив, що у випадку загибелі з моєї вини хоча би одного повстанця, я буду відповідати за це своєю головою і всією своєю сім'єю. Він був одягнутий в чорне пальто, середнього зросту, повний, міцної тілобудови, віком до 40-ка років. На озброєнні мав автомат ППШ з ріжком і пістолет, через плече висіла сумка-планшет, на лівій руці був годинник. Зустріч відбувалася увечері...» [6, 24].

Зиму 1948–1949 рр. Андрій Михалевич перебував переважно у схроні, який повстанці зробили під будинком жителя с. Лучичі поблизу смт Ратне Пантелеймона Гуля. Ще раніше вони кілька разів приходили до нього по продукти. Переконавшись, що його сім'ї можна довіряти, хоча господар був членом винищувальної

групи, повстанці запропонували в його будинку збудувати схрон. Як це відбувалося, пізніше на допиті в райвідділі МГБ розповіла дружина Гуля – Ганна Федотівна: «Восени 1948 року прийшли вночі два бандити, які домовилися із чоловіком, що вони будуть робити у нас схрон. Вранці чоловік послав мене на базар у м. Брест продавати м'ясо. Бандити знаходились у коморі, де зберігаємо картоплю. За день вони з допомогою мого чоловіка викопали яму, землю вони при допомозі чоловіка винесли і висипали у бомбосховище, яке було біля стіни хліва. У нас були дошки, і цими дошками вони облаштували стіни і стелю, щоб не обвалювалася земля. В Бресті я пробула 4 дні, і коли повернулася, то чоловік сказав, що схрон уже зроблений і скоро в ньому будуть сидіти бандити. Пройшов приблизно місяць часу, прийшли два бандити, один по імені Савка – уродженець с. Забріддя (сучасна назва – Заброди), другий по імені “Павло”. Через два тижні, до них прийшов бандит по імені Андрій – уродженець с. Замшани, років 30, середнього зросту, під кличкою “Кос”» [12, 51].

«У цьому схроні всю зиму 1948–49 рр. просиділи “Кос”, “Павло” і “Савка”. У схроні вони знаходились до весни 1949 року, до релігійного свята – Пасхи. Інколи, коли не було снігу, вони йшли на день або два і знову повертались. На Пасху не приходили дуже довго. Де вони були – не знаю. Коли бандити сиділи зимою, то йшли десь зазвичай “Савка” і “Павло”, а “Кос” залишався. Якщо йшов і “Кос”, то тоді вони відлучались надовго. Влітку 1949 р. бандити сиділи в схроні дуже мало. Якщо і приходили, то посидять ніч і йдуть. Восени 1949 року, коли вже копали картоплю, прийшли бандити і привели з собою якусь дівчину, приблизно років 23-х, невисокого зросту, озброєну пістолетом, псевдонім “Катя”. Ми з чоловіком питали, звідки вона. Вона сказала, що не з Ратнівського р-ну, що працювала вчителькою, але як потрапила в підпілля – не говорила. “Катя” в схроні знаходилась приблизно місяць часу» [12, 52]. «Катя» (Марія Мочерук) друкувала у схроні повстанські документи. Після того як у листопаді 1949 р. виникла загроза викриття криївки, повстанці забрали звідти всі документи, друкарську машинку й пішли разом із «Катею».

Це було пов'язано з тим, що під час сутички в с. Самари повстанці випадково застрелили дільничного МВС по с. Заброди Василя Савчука, який активно допомагав «Косу» і кілька разів приходив до нього у схрон. Про схрон знали також сестри Савчука – Надія та Наталія, родички Пантелеймона Гуля. Тому повстанці боялися, що сестри їх викажуть через загибель брата. Кілька днів по тому «Кос» зустрівся з Надією Савчук на горищі в Гуля і пояснив, що «її брата вбили випадково, через помилку і висловив з цього приводу свій жаль» [12, 49]. Пізніше Надія продовжувала самовіддано допомагати повстанцям.

Активну допомогу націоналістам надавали також сусіди Гуля – Петро та Катерина Грищуки. Петро Грищук працював завідувачем сільпо й був членом групи охорони громадського порядку. Він згадував, що вперше повстанці прийшли до його дружини в липні 1947 р. і сказали, щоб він нікого не боявся та ночував удома. Після цього повстанці стали приходити до нього регулярно,

через кожні 7–10 днів, переховувались у його приміщеннях. Крім того, господар забезпечував їх харчовими продуктами і проводив для них розвідку. За товари з лучицької кооперації – цукор, цигарки, цукерки, горілку та папір – повстанці платили гроші. Петро Єрмолайович та його дружина кілька разів за завданням «Коса» розкидали в с. Лучичі націоналістичні листівки. Катерина Романівна готувала повстанцям їжу, прала й шила білизну [12, 14]. Обоє з подружжя бували в повстанському схроні. Чоловіка кілька разів викликав «Кос», щоб дати якісь доручення, а дружина знімала мірки з повстанців, щоб пошити одяг. Оскільки Грищуки активно спілкувалися з повстанцями, а також сім'єю Гулів, вони дізналися багато таємної інформації, зокрема й такої, яку їм знати було зовсім не обов'язково. Пізніше це мало сумні наслідки для багатьох жителів с. Лучичі та Заброди [12].

Цікаво, що в 1949 р. у чекістів не було жодної інформації про місце перебування «Коса» та його зв'язки, хоча він як надрайонний провідник ОУН, діяв дуже активно на території кількох північних районів Волинської області. У довідці, яку написав у січні 1950 р. начальник Ратнівського райвідділу МГБ майор Мінеєв, згадується, що повстанці, підпорядковані «Косу», здійснили десятки терористичних актів.

Зокрема, в с. Видраниця 30 січня 1949 р. був пограбований магазин сільпо на суму 22 тис. крб. 28 лютого 1949 р. – роззброєні й порубані сокирою бійці групи охорони громадського порядку с. Видраниця Степан Давидюк, Максим Жук і Михайло Бобелюк. 21 квітня 1949 р. за завданням «Коса» «стрибки» с. Видраниця Микола Ганіч та Пилип Романюк убили дільничного уповноваженого Ткаченка і «вступили в банду ОУН, у складі якої оперують до даного часу».

У с. Лучичі 13 жовтня 1948 р. за завданням «Коса» спалено будинок і надвірні будівлі Ситчука Якіма, який першим вступив у колгосп. Підпал учинили жителі с. Забріддя – Йосип Шиманський та Савелій Петрук.

У с. Забріддя 16 червня 1948 р. убитий на квартирі директор місцевої школи Макар Мороз і важко поранена його дружина Катерина Мороз. 28 червня 1948 р. вбитий агент заготівель по с. Забріддя Трохим Шура [10, 292].

Багато забродівців поповнили лави повстанців. Серед них були Савелій Петрук, Тимофій Шиманський, Йосип Шиманський, Тимофій Бойко, Улян Гудемчук, Петро Корнелюк.

21 червня 1949 р. за завданням «Коса» жителі с. Якушів Василь Маслеєв і Пантелеймон Остапук убили голову Якушівської сільради Івана Шкуратівського й теж приєдналися до повстанців [10, 293].

У цей час до складу групи «Коса» входили: Ярослав Бабій «Марко», Максим Олексюк «Явір», Пилип Романюк «Берест» та Пелагія Герасимук «Оля». «Кос» і члени його боївки не лише чинили фізичні розправи над радянськими активістами, а й «проводили велику ідеологічну роботу серед молоді з її обробки в націоналістичному дусі для поповнення нелегальних ланок ОУН. У Ратнівському районі їм вдалося підготувати 14 осіб, які в 1949 р. влились у різні групи ОУН» [8, 4–5].

За даними МГБ, восени 1949 р. бійцями «Коса» були вбиті кілька радянських активістів у Старовижівському та Заболоттівському районах. «Крім того, бандгрупа “Кос”... здійснила ряд пограбувань у партійно-радянського активу і колгоспників, поширює контрреволюційні націоналістичні листівки серед населення» [10, 291].

Самовіддана й успішна боротьба Андрія Михалевича проти сталінського режиму була помічена керівництвом ОУН. Восени 1949 р. його призначають референтом СБ й водночас заступником провідника окружного проводу ОУН Ковельської округи [1, 21]. За іншими даними, він уже від кінця 1948 р. був членом Ковельського окружного проводу ОУН і референтом СБ [9, 261].

«Кос» був талановитим і авторитетним командиром, йому постійно вдавалося залучати в лави ОУН нових людей, зокрема й тих, хто перебував на радянській службі. Усе це викликало велику стурбованість у керівників Волинського обласного управління МГБ. Тому восени 1949 р. вони вирішили для пошуку та знищення «Коса» створити спеціальну оперативну групу із працівників обласного управління. Вона діяла переважно в трьох районах: Старовижівському, Ратнівському й Заболоттівському [8, 4–5].

До складу групи ввійшли: начальник відділення відділу 2-Н Микола Ізотов (керівник групи), старші оперативні уповноважені Кромський, Голотін і Жирко. Вони також активно використовували у своїх заходах оперативних працівників райвідділів МГБ згаданих районів. Місцем дислокації опергрупа вибрала Ратнівський район, оскільки тут було найбільше повстанських боїв. Свою агентурно-оперативну роботу група почала з глибокого вивчення наявних матеріалів про «Коса», щоб приблизно визначити місця базування його «банди». Із агентурних даних чекісти знали, що батько й мати Андрія Михалевича втекли зі спецпоселення й переховуються в надійних людей. Відомо було й те, що «Кос» постійно про них турбується й надає матеріальну допомогу. Тому роботу агентури було спрямовано на виявлення схованки батьків «Коса» і їх затримання [8, 5].

Уже 23 жовтня 1949 р. Сергій Михалевич, батько Андрія, був заарештований під час облави на х. Ферма біля с. Адамівка Ратнівського району й доставлений в оперативну групу. Але перші допити ніякого результату не дали. Він категорично заперечував свій зв'язок із сином і вперто заявляв, що бачив його востаннє ще в період німецької окупації. Чекісти в це, звичайно, не повірили.

Щоб викрити Сергія Йосиповича, було вирішено провести з ним агентурну комбінацію з участю спецагентів. Капітан Ізотов вдав, ніби повірив заарештованому, й попросив його допомоги в пошуках «Коса». Батько негайно вхопився за цю ідею і пообіцяв свою допомогу. Очевидно, сподівався під час оперативних заходів утекти. Так контакт із ним було встановлено, і тепер для чекістів обманути його було лише справою техніки. Сергія Михалевича в супроводі оперативного працівника вночі з м. Луцьк повезли в Ратнівський район, тобто туди, «звідки він повинен розпочати виконувати завдання органів МГБ» [8, 5–6].

Одночасно в лісовий масив за 12 км від м. Ковель було відправлено групу спецагентів у кількості 5 осіб із завданням «обстрілу» й «захоплення» машини

МГБ, яка їхатиме вночі з Михалевичем. Ця комбінація дала позитивні результати. Машина була «обстріляна», оперпрацівник «убитий», а шофер утік. Самого Михалевича спецагенти витягнули з машини й забрали із собою як людину, очевидно, зв'язану із МГБ. Сергій Йосипович дуже зрадив, що потрапив «до своїх», і ще дорогою до бункера став розповідати, що він батько «Коса», зустрічається з ним і отримує від нього допомогу. Спецагенти привели Михалевича в бункер і допитали його від імені СБ ОУН. Як і передбачали, він детально почав розповідати про свої зв'язки із сином, назвав багатьох людей, які переховували його за завданням «Коса» й могли знати, де Андрій. Серед названих була Ликерія Шиманська – жителька с. Заброди. За характеристикою Михалевича – надійна зв'язкова «Коса», яка надавала йому всіляку допомогу. Після того як спецагенти отримали інформацію, що їх цікавила, Михалевич під час «боезіткнення» повстанців з опергрупою знову потрапив до рук МГБ. Сергій Йосипович навіть не зрозумів, кому розповів про сина та його зв'язки [8, 7].

Ликерію Шиманську було таємно затримано для допиту, але вона вперто відмовлялася відповідати на будь-які запитання. Тому з нею теж було проведено операцію зі спецагентами, яка закінчилася успішно. Шиманська розповіла про свої зв'язки з «Косом» і назвала кількох його активних помічників. Отриману інформацію чекісти негайно взяли до опрацювання, адже боялися, що повстанці, дізнавшись про затримання Шиманської, перейдуть на інші бази [8, 8].

Серед мимовільно виказаних Шиманською людей був уже згадуваний раніше житель с. Лучичі Петро Грищук. Чекісти вирішили його таємно затримати й завербувати для оперативної роботи. Із цією метою його як передового голову сільпо викликали в м. Луцьк, нібито для обміну досвідом. За п'ять днів наполегливих допитів чекісти нічого не добилися. Далі продовжувати допит Грищука було марно, передусім тому, що його тривала відсутність у селі могла викликати підозри в родичів, а відтак і в повстанців. Тому з ним так само провели спецоперацію з перевдягнутими агентами. Потрапивши в руки «націоналістів», Грищук детально розказав про свої зв'язки з «Косом» і повідомив, що в його сусіда Пантелеймона Гуля є бункер, де зберігаються речі повстанців, і що приблизно через тиждень повстанці повинні прийти й залишитися там на зиму [8, 10–12].

Потрапивши після «бою» знову до емгебістів, Петро Грищук без опору підтвердив сказане раніше й погодився їм допомагати. Він був завербований як агент під псевдонімом «Калина» і отримав спеціальні засоби – снодійні препарати та радіосигнальний апарат «Тривога». Одночасно в с. Лучичі було сховано оперативну групу, яку мав викликати «Калина» для захоплення «Коса» та членів його боївки живими [8, 13]. Але після повернення додому Петро засумнівався, чи варто йому виконувати це завдання, й пішов порадитися до матері, яку найбільше поважав. Вона була категорично проти того, щоб син став зрадником. Потім Грищук розказав про своє вербування чекістами дружині, брату Якову та сусіду Пантелеймонові Гулю [11, 51].

Свідчення Ганни Гуль: «У грудні Петро Грищук, повернувшись із Луцька, де він був кілька днів на курсах, покликав мого чоловіка, щоб він допоміг зарізати

кабана. Увечері чоловік прийшов і з плачем став розповідати, що Грищук Петро був у Луцьку не на курсах, а в МГБ, що його допитували і він признався в тому, що має зв'язок із «Косом» та іншими бандитами. Грищук розповів, що до мене 23 грудня повинні прийти бандити і що в мене є схрон. Розповів про всіх, кого знає, що зв'язані з бандитами, а також сказав, що він згідний видати бандитів органам МГБ, щоб їх побили, якщо вони прийдуть, і його відпустили з Луцька. Далі чоловік сказав, що Грищук піде в банду і він теж буде йти з Петром. Так вони ходили і по кілька разів на день радилися. 21 грудня 1949 року, чоловік, ідучи на чергування у винищувальну групу, попередив мене, що якщо вночі прийде «Кос» чи інші бандити, то нехай вони в схроні не сідають. А йдуть до Савчук Надії, переночують, а вдень ми прийдемо із Грищуком Петром. Вночі прийшли «Кос», «Савка» і «Павло», постукали, я вийшла до них і сказала те, що просив чоловік» [11, 53].

Наступного вечора Петро Грищук і Пантелеймон Гуль забрали свою зброю у винищувальній групі й пішли в ліс до повстанців. Але «Кос» уже не мав до них повної довіри, тож виділив для них окремий схрон і більше з ними не зустрівся.

Через два місяці дружини Гуля та Грищука були виселені за межі області як активні пособниці ОУН. У лютому 1950 р., під час перебування в ковельському пересильному таборі, Катерина Грищук розповіла слідчим про багатьох помічників ОУН. Вона повідомила також, що мануфактуру, яку повстанці забрали у видраницькій кооперації, «Кос» пороздавав, і назвала людей, на яких бачила одяг із цієї тканини. За її словами, «Кос» жив із Пелагією Герасимук «Олею», а Надія Савчук була коханкою загиблого повстанця «Савки». Така відвертість Катерини Грищук, очевидно, пояснюється бажанням уникнути покарання та образою на «Коса», який на запитання, чи візьмуть її в підпілля, відповів, що в підпілля її візьмуть, але перебуватиме вона окремо від чоловіка [11, 34–37].

Оперативники шукали й інші способи вийти на «Коса». Почали стежити за родичкою Гуля – комсомолкою Надією Савчук. За свідченням «Калини», вона була зв'язковою Андрія Михалевича й регулярно приносила йому «якісь папери». Савчук, яка запідозрила небезпеку, наприкінці лютого 1950 р. вирішила виїхати до батька в Молотовську область. Її було таємно затримано на вокзалі в м. Брест і під час обшуку знайдено фотографії «Коса», «Савки» та інших повстанців, а також націоналістичну літературу. Узяті з речовими доказами, Надія Савчук змушена була визнати, що є розвідницею «Коса», й повідомила, що 7 квітня 1950 р. він призначив їй зустріч на околиці с. Заброди. Враховуючи відвертість Надії на допитах, чекісти завербували її як агента під псевдо «Марта» [8, 15–16].

«Марта» регулярно приходила на зустрічі з оперативним працівником і переконувала, що «Кос» обов'язково прийде на явку в призначений день. Тому чекісти сформували потужну оперативно-військову групу у складі 10 еґебістів та 60 солдатів, які за добу зайняли вихідне положення в лісі, за кілька кілометрів від пункту зустрічі. Особовий склад замаскувався на острівцях серед болота з крижаною водою. О 22:00 уся група почала займати передбачені планом рубежі,

причому повзти доводилося весняним багном. Але в призначений час на зустріч ніхто не прийшов. Понад те, виявилось, що «Марта» ще 6 квітня зникла й перейшла на нелегальне становище [8, 19].

Успішніше чекісти використали інформацію від жителя с. Видраниця Романа Назарука, якого викрили за допомогою агентурно-бойової групи. Під час допитів він повідомив, що соратник «Коса» «Панас» привіз йому два мішки зерна, наказав перемолоти на борошно й відвезти в ліс у призначене місце. Оскільки це було взимку, оперативники зробили висновок, що десь недалеко є повстанський схрон. До прочісування лісу було залучено 150 солдатів із собаками-нишпорками. Але за сім днів пошуків бункер знайти так і не вдалося. Після цього до пошуків залучили ще й «стрибків» із с. Велимче, яким допоміг знайти схрон звичайний пес. Оточені в бункері відмовилися здаватись і вкоротили собі віку. Там були дві машиністки окружного проводу: Олександра Сидорук «Галина», Федора Олексюк «Наталка», а також сестра «Коса» – Марія Калачук «Ніна» [8, 18–19].

Як працівники технічної ланки окружного проводу, вони передруковували написані від руки різні документи: автобіографії повстанців, інформації розвідників, протоколи допитів сексотів та радянських активістів, характеристики й акти обвинувачення на них, звіти проводу керівним ланкам ОУН. Знали вони дуже багато, тому здаватися живими не могли. Зі схрону було вилучено кілька одиниць зброї, дві друкарські машинки й багато націоналістичної літератури. Усі таємні документи героїчні жінки спалили перед тим, як застрелитися. Це сталося 17 березня 1950 р. [24, 8].

Мати Андрія Мотрона Михалевич переховувалась у різних людей до початку грудня 1949 р., а потім добровільно вийшла з підпілля. Її затримали й допитували в смт Ратне, а потім у м. Луцьк. Але вона заперечила інформацію про свої зв'язки із сином Андрієм та зятем «Панасом», і її звільнили. Під час останньої зустрічі з матір'ю Андрій Михалевич сказав: «Я живим не здамся». Чекісти певний час стежили за матір'ю «Коса», щоб через неї вийти на сина. Коли це не спрацювало, підіслали до неї агентурно-бойову групу, члени якої повідомили, що син запрошує її на зустріч. Завели в ліс у якусь криївку. Мовляв, із хвилини на хвилину має підійти «Кос», а самі почали ставити різні запитання. Мати здогадалася, з ким має справу, і відмовилася відповідати [32, 251–252]. Після цього її знову затримали й звинуватили у зв'язках із повстанцями. Навіть по закінченні слідства батьки Андрія Михалевича Сергій і Мотрона ще кілька місяців перебували у внутрішній тюрмі УМГБ Волинської області. Лише 26 вересня 1950 р. рішенням Особливої наради при міністрові державної безпеки СРСР вони були засуджені до 10 років виправно-трудова таборів як пособники ОУН. Фактично їх покарали лише за те, що вони були батьками відомого націоналіста [27, 4].

Хоча чекістам і не вдалося знешкодити «Коса», але під час кількох спецоперацій вони викрили багатьох підпільників і ослабили його підтримку на Ратнівщині. Відтак Андрій Михалевич зі своєю боївкою перебазується в сусідній Заболоттівський район, де продовжує активні дії. 27 січня 1950 р. він із двома

повстанцями вночі прийшов у с. Текля, де в сільській раді забрав радіоприймач і документи. Тоді в селі перебував оперуповноважений райвідділу МГБ А. Глушаков. Він сам вирішив «знешкодити бандитів ОУН», але орден йому заробити не вдалося. Як скупко повідомляє довідка МГБ: «Глушаков у нерівному бою загинув смертю хоробрих» [8, 17]. Через тиждень повстанці у читальні сусіднього с. Глухи забрали радіоприймач та літературу. Ще більших збитків зазнав Заболоттівський лісгосп, де 29 квітня бійці «Коса» рекувізували 60 тис. крб та друкарську машинку [1, 20].

Коли Петро Грищук пішов із Пантелеймоном Гулем у ліс, він приховав від «Коса» інформацію про те, що чекісти дали йому снодійні препарати й апарат «Тривога». Дружина Грищука повернула їх чекістам, і ті вирішили, що можна його завербувати повторно. Оперативники почали наполегливо обробляти Мотрону Грищук, яка жила самотою на хуторі біля лісу: знали, що Петро дуже поважає свою матір і прислухається до її думки. Розмови з нею проводили вночі без світла впродовж трьох місяців. Спочатку вона взагалі відмовлялася говорити з оперативниками. Але після того як їй допомогли з ліками від важкої хвороби, вона погодилася передати зміст цих розмов синові. Він був цілком деморалізований і прагнув зберегти собі життя, тож вирішив виконати завдання МГБ [8, 17].

23 травня 1950 р. «Калина» застрелив у лісі з гвинтівки командира боївки Максима Олексюка «Явора». Другим пострілом легко поранив у голову Надію Савчук і привів її до чекістів. Під час сутички Гуль кинув зброю і встиг втекти. Про «Коса» Грищук повідомив, що він переховується десь в іншому районі, можливо, Заболоттівському. Також назвав понад 50 осіб із числа місцевих жителів, які мали зв'язки з повстанцями [8, 20].

Чекістам із допомогою «Калини» вдалось уточнити склад боївки «Коса», до якої навесні 1950 р. входили: Михайло Рибачук «Павло», 1925 р. н., уродженець с. Дубечне Заболоттівського району; Савелій Петрук «Ярослав», 1929 р. н., с. Заброди; Марія Мочерук «Катя», 25 років, машиністка проводу [8, 21–22].

Під час пошуку боївки «Коса» оперативна група головну увагу звернула на Заболоттівський район. Тут було активізовано роботу з наявною агентурою і проведено нові вербування. Агент «Зв'язковий» повідомив, що в жителя с. Глухи Адама Стрижука обвалився схрон, який був у хліві. Туди негайно виїхала оперативна група МГБ й виявила націоналістичну літературу та радіоприймач. Під час допиту господарі призналися, що взимку в цьому схроні переховувалися друкарки «Коса» – «Оля» і «Катя», а «Кос», «Павло» та «Ярослав» періодично до них приходили [8, 22]. Ганна і Єлизавета Стрижук за завданням підпілля одними з перших подали заяву до колгоспу, і в їхньому хліві тимчасово розмістили артільних телят. Криївка не витримала ваги тварин і провалилася [31, 64].

Оперативники під керівництвом капітана Ізотова через агентуру та агентурно-бойову групу встановили, що більшість учасників групи охорони громадського порядку с. Текля і Глухи Заболоттівського району заітовані «Косом». Вони не раз приходили на організовані ним зустрічі, під час яких обговорювали

політичну обстановку, вивчали націоналістичну літературу, проводили розвідку й забезпечували повстанців продуктами. За завданням «Коса» – планували захопити живими оперуповноваженого Заболоттівського райвідділу МГБ Цвілія і дільничного уповноваженого райвідділу міліції по с. Текля та перейти на нелегальне становище. У вересні 1950 р. емгебісти заарештували Степана Петрука, 1920 р. н., жителя с. Текля, який працював бригадиром колгоспу й був старшим групи «стрибків», а з ним іще п'ятьох осіб. Усі вони в 1949–1950 рр. вступили в ОУН і активно виступали проти радянської влади [9, 262–263]. У Степана Петрука в будинку під піччю було знайдено схрон, у якому він тривалий час переховував самого «Коса» та «Олю» [8, 22–23].

За допомогою зрадників і сексотів чекісти розгромили підпільні організації ОУН в с. Дубечне, Гута, Заліси та деяких інших селах Заболоттівського району. Але знайти «Коса» їм так і не вдалося. Восени 1950 р. він перебазувався на територію Камінь-Каширського району, де ще діяли низові ланки ОУН. У доповідній записці за листопад – грудень 1950 р. з оцінкою становища у Волинській області обласне управління МГБ вказує: «Найбільш зухвалими бандами ОУН є: банда референта СБ Ковельського окружного “Проводу” ОУН “Коса”, Ківерцівського надрайонного “Провідника” ОУН “Крука”, Колківського районного “Провідника” “Білоуса”, Цуманського районного “Провідника” ОУН “Івана”, К.-Каширського районного “Провідника” ОУН “Романа”» [9, 288].

Упродовж останнього року життя Андрій Михалевич вів щоденник, який після його загибелі в пошкодженому стані потрапив до рук чекістів, і нині його переклад російською мовою зберігається в Галузевому державному архіві СБУ. Він починається записами від 17–18 листопада 1950 р.

«Відбулась зустріч зі зверхником [найімовірніше, мається на увазі Василь Сементух “Ярий” – керівник Ковельського окружного проводу ОУН. – Авт.]. Передано всі піврічні та річні звіти революційно-організаційної роботи за 1950 р. В розмовах з керівником обмінялися досвідом роботи, і отримано дозвіл розмножити літературу останнього видання. Крім того, впорядковано деякі справи організаційного характеру» [7, 1].

Запис від 19 листопада 1950 р. «На шляху у свій терен у Бузацькому лісі на місці розташування на нас наскочило 9 більшовиків. Зав'язався бій. В перестрілці з нашого боку отримав легке поранення друг Ярослав і під прикриттям власної зброї пораненому вдалося відступити. З більшовицького боку – один убитий» [7, 1].

У записі від 22 січня 1951 р. згадується, що повстанці в бункері відзначили День Самостійності та Соборності України. Також проводили заняття з історії та географії України, вивчали документи ОУН [7, 3].

Узимку повстанці більшу частину часу проводили в криївці, щоб не виказати свою схованку, і лише коли була хурделиця або відлига, виходили на заготівлю продуктів і зустрічі зі зв'язковими. Андрій Михалевич у цей час писав повість «На захист селян» [7, 4–5].

Із початком весни повстанці активізують свої дії. 13 квітня «Кос» пише, що днювали в лісі, ні з ким не зустрічались, і тільки вночі прийшов друг «Панас» із козаками. «Панас» приніс грипс від зверхника, в якому пропонувалося негайно прибути на зустріч. У середині дня на стоянку повстанців випадково набрів зрадник А., якого на місці ліквідували [7, 5].

Записи 15–16 квітня 1951 р.: «Днювали в лісі, на наше місце підійшли пастухи, серед яких були старші віком. Цим пастухам було роз'яснено міжнародне становище і неминучість визволення України від московських окупантів. Під вечір вийшли в дорогу, де заходили до двох симпатиків, які сердечно нас вітали, нагодували і просили нас, щоб ми їм розказали про міжнародне становище... Слухачі були дуже задоволені. В дорозі загубив годинника». «Днювали в лісі, форсували річку. В дорозі заходили до трьох симпатиків, через яких вияснили всі новини, замовив мундир і штани». 28 квітня повстанці святкували Пасху. «Днювали в лісі, варили яйця, купалися і брилися. Вночі зійшлися усі козаки, принесли багато пасок – 12 хлібин, сало, ковбасу та інші продукти». Пасху повстанці відзначили урочисто, відповідно до українських звичаїв. На початку травня «Кос» захворів і працював над собою – читав матеріал «Вказівки слідчому» [7, 6].

У цей час загинув один із найближчих його соратників – Степан Калачук «Панас». 21 травня 1951 р. він потрапив у облогу оперативно-військової групи в замшанівському лісі, біля рідного хутора Наддатиць. Під час перестрілки його важко поранив і захопив у полон глухонігий замшанівський «стрибок» Іван Мажула. «Панаса» завезли в Ковельську лікарню і прооперували, надіючись зберегти йому життя й отримати цінні свідчення про підпілля. Але від поранень він помер наступного дня. На посмертній фотографії Степана Калачука видно, що в нього розрізане горло від підборіддя і до середини грудей. Можливо, так чекісти шукали записку, яку він міг проковтнути ще до того, як знепритомнів [24, 8].

У перші дні червня «Кос» організовує закупівлю пропагандистських предметів, фотоматеріалів, ліків і паперу на 350 крб. Було проведено чотири бесіди зі старшими людьми на політичні теми і дві – з юнаками, під час яких було розказано про методи дій агентури МГБ серед цивільного населення та її вербування [7, 7–9]. 30 червня повстанці днювали в Замшанівському лісі. Увечері зустрілись із вісьмома місцевими хлопцями, яким розповіли про політичне становище визвольного руху. У записі від 4 липня згадується про фізичне та грошове покарання двох селян за донос на повстанців [7, 10–11].

Записи від середини липня: «Знаходився в схроні при технічній ланці. За цей час проявив фотографії, відремонтував годинника (переробив з кишенькового на ручний) та пообрізував передруковану літературу. Випрали білизну. 15.07 був великий дощ, такий, що ледь не залило схрон, всі промокли. Були змушені сушити постіль, білизну і папір.

Днював у бункері, увечері пішов до друзів Б. Я. і Д. Зустріч відбулася. Друзі прибули вчасно, виконавши завдання, а саме:

а) на терені Ратнівського району масово поширена література і розкидані заклики і листівки в посівах та селах

б) заготовлено велику кількість продуктів

в) закуплено фотопапір» [7, 12].

Ще навесні 1951 р. «Кос» допомагав формувати бойову групу із 12 осіб на чолі з «Рибакком», яка мала пройти агітаційним рейдом аж до Литви. Ідея акції полягала в тому, щоб донести народам Прибалтики правду про збройну боротьбу УПА. Але про цей рейд дізналися радянські спецслужби й посилили заслони на кордонах. Тому повстанці повернули на схід і пройшли тільки територією Білорусії [24, 8].

Можливо, про закінчення цього походу свідчить запис «Коса» 22 липня 1951 р.: «Обробляв інформації. До вечора прибули друзі з рейду, не виконавши поставлених завдань. Повернулися ні з чим, принесли двох поранених. Увечері криївка була очищена для поранених, а технічну ланку перемістили в іншу криївку» [7, 12].

На початку серпня «Кос» знову зустрівся з «Ярим» і отримав нову революційну літературу, а також настанови про проведення роботи найближчим часом [7, 13]. У наступні місяці Андрій Михалевич і надалі активно займається організаційною та агітаційною роботою, опрацьовує повстанські документи, перевіряє кадри ОУН. Він не раз згадує про активну підтримку простих селян та їхні скарги на важке життя за радянської влади [7, 14–23].

Із другої половини 1951 р. чекісти втратили сліди «Коса». Діюча агентура в Ратнівському, Заболоттівському та Старовижівському районах не надавала про нього ніякої інформації. Тому оперативники стали більше приділяти увагу Камінь-Каширському районному проводу ОУН, який очолював «Роман». «Роман», або «Явір», – Клим Тимошик, уродженець с. Довга Нива (нині – частина с. Раків Ліс) Камінь-Каширського району. Кущовий ОУН, з осені 1950 р. – районний провідник Камінь-Каширського РП ОУН [3, 651].

Із близьких зв'язків «Романа» у вересні 1951 р. чекісти завербували агента «Сильного», який переховував Тимошика раніше у своєму бункері. Коли цьому агенту показали фото повстанців, він упізнав «Коса» і сказав, що той заходив до нього кілька разів у будинок під псевдо «Старий». «Сильний» отримав завдання заготувати сухарі й принести їх у тогорічний схрон. Чекісти цим скористалися, щоб схрон замінувати. Від вибуху загинув повстанець «Береза», але «Роман», який був разом із ним, не постраждав [8, 29–30].

Чекісти дійшли висновку, що «Кос» перебуває десь поблизу, й посилили пошуки. Агентурно-бойова група, яку очолював колишній повстанець «Сталевий», за допомогою собак-нишпорок виявила криївку в лісі біля с. Нові Червища Камінь-Каширського району, в якій були розшукувані підпільники. Вони відмовилися здаватись і підірвали себе гранатами. «Кос» та «Роман» загинули відразу, а «Оля» зазнала важкого поранення й померла через кілька годин, так і не опритомнівши. Із криївки було вилучено зброю, радіоприймач, друкарську машинку та щоденник «Коса». Це сталося 8 грудня 1951 р. [1, 121].

Самовіддана боротьба та подвиг Андрія Михалевича були високо оцінені вищим керівництвом ОУН та УПА. Улітку 1952 р. він був посмертно нагороджений Срібним Хрестом Заслуги. Цю нагороду восени 2017 р. отримав за нього племінник Віталій Михалевич, а в травні 2018 р. син «Коса» Іван та сестра Анастасія передали її Кортеліському історичному музею [17, 4].

Патріотизм Андрія Михалевича не лише коштував йому життя, а й дорого обійшовся всій родині. Навіть після звільнення з ув'язнення у 1956 р. батьки Андрія були відправлені на спецпоселення в Кемеровську область, де біля них у м. Ленінськ-Кузнецький зібралася більшість членів сім'ї, щоб залишитися там назавжди. Сини «Коса» певний час переховувались у людей, а пізніше навчалися в інтернатах, як і найменша сестра Анастасія. Молодший син Федір закінчив Кемеровський індустріальний інститут і працював до пенсії на шахтах у м. Ленінськ-Кузнецький. Старший син Іван навчався в м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро) і там само працював на пресовому заводі. Після одруження переїхав до м. Маріуполь, де до пенсії трудився на «Азовсталі» [32, 250–251].

Великою удачею є те, що в Ратнівському районі частково зберігся архів одного з провідників ОУН – Андрія Михалевича «Коса». Такі архіви формувалися в усіх структурах ОУН за вказівкою Центрального проводу, але дуже мало їх уціліло. Про існування архіву «Коса» автор дізнався у 2012 р. від свого товариша Валерія Хитрика, який працює в Камінь-Каширській районній раді. Він повідомив також, що бідон, у якому було сховано архів, зберігається в жителя с. Вужиськ Йосипа Шиманського. Це неабияк здивувало автора, адже Йосип Шиманський (нині вже покійний) був двоюрідним братом його матері. Незабаром під час зустрічі він розповів, що бідон із документами закопав біля своєї хати за дорученням «Коса» дід його жінки – Василь Троцюк. Його ще називали дід Дорош, він жив на хуторі між с. Вужиськ і Синове, недалеко від дороги Ковель – Брест. При цьому він отримав наказ «Коса» відкопати бідон тоді, коли настане Вільна Україна [25, 8].

Улітку 1991 р., коли дідові вже виповнилося 90 років, він сказав онукам, що треба бідон відкопати. Виявилось, що посудина в дуже хорошому стані й усі документи збереглися. Але люди, які відкривали бідон, очевидно, не розуміли їхньої історичної цінності. Частина паперів вони забрали по домівках, а решту просто викинули. Лише одна пачка документів, уже в пошкодженому стані, у 2010 р. через Рівненське братство вояків ОУН-УПА потрапила до Національного музею історії України у Другій світовій війні в м. Київ. Ці документи унікальні, і їх відновлення має надзвичайно велике значення. Частина з них уже надруковані, а решта чекає свого часу [25, 8].

Ще однією заслугою Андрія Михалевича є те, що він особисто зробив багато фотографій повстанців і деякі з них дійшли до нас. Доля цих світлин була не менш драматичною. Як розповідав автору колишній директор Любомльського краєзнавчого музею Олександр Остап'юк, у серпні 1991 р., під час сумнозвісного путчу ГКЧП, він побачив, як працівники КГБ у дворі палять якісь документи. Там, крім паперів із текстами, були й фотографії українських повстанців. Олександр Дмитрович запитав, чи не можна хоча б частину цих фотографій

забрати для музею. Любомльські чекісти були в доброму настрої і за невеликий могорич (3 л самогону) погодилися їх віддати. Пізніше частину цих фотографій, на яких, зокрема, були й ратнівські та старовижівські повстанці, Олександр Остап'юк передав до Волинського краєзнавчого музею [25, 8].

Андрій Михалевич є зразком справжнього українського патріота-націоналіста й водночас мудрої людини. Він умів переконувати людей і вести їх за собою, успішно розбудовував і очолював підпільні структури ОУН та СБ ОУН на Західному Поліссі. Його біографія і тривала боротьба проти сталінського режиму заслуговують на детальне вивчення ще й тому, що допомагають краще зрозуміти історичні процеси, які відбувалися в Західній Україні в середині ХХ ст.

Джерела та література:

1. Антонюк Я. Андрій Михалевич – «Денис», «Кос», «13-й»: Життя у боротьбі за самостійну Україну / Ярослав Антонюк // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії. Науковий збірник.* – Вип. 53. – Луцьк, 2015. – С. 117–122.
2. Антонюк Я. *Діяльність СБ ОУН на Волині.* – Луцьк, 2007. – 174 с.
3. Антонюк Я. *Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955).* – Торонто – Львів: Літопис УПА, 2014. – 1069 с.
4. *Архів Управління Служби безпеки України у Волинській обл.* – Ф. П. – Спр. 536. – 127 арк.
5. *Там само.* – Спр. 6357. – Т. 1. – 357 арк.
6. *Там само.* – Спр. 4703. – 173 арк.
7. *Галузевий державний архів Служби безпеки України.* – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18 (Щоденник «Коса»).
8. *Там само.* Довідка: розшук і ліквідація учасників референтури СБ Ковельського окружного «проводу» ОУН, очолюваного «Косом».
9. *Там само.* – Спр. 1479. – 329 арк.
10. *Державний архів Волинської області.* – Ф. 4666. – Оп. 2. – Спр. 3369. – Т. 2. – 378 арк.
11. *Там само.* – Спр. 1944. – 67 арк.
12. *Там само.* – Спр. 1041. – 69 арк.
13. Дем'янюк О. *Волинь як терен бойового підпорядкування ВО «Турів» / О. Дем'янюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Науковий збірник.* – Вип. 49. – Луцьк, 2014. – 296 с., іл.
14. Денисюк В.Т. *Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис / В.Т. Денисюк, І.О. Денисюк.* – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 452 с.
15. «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редколегія: Л.В. Легасова та ін.* – К.: Аеростат, 2017. – 324 с.
16. Зек Б. *Український національно-визвольний рух на Ратнівщині: персоналії 1943–1951 рр. / Богдан Зек // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. Науковий збірник.* – Вип. 42. – Луцьк, 2012. – С. 178–184.
17. Капітула І. *Родина Михалевичів із Замшан – родина нескорених і сильних духом / І. Капітула // Ратнівщина.* – 2018. – 1 червня. – С. 4.
18. Кричильський С. *Під бойовими прапорами УПА. Він знищив генерала Лютце / С. Кричильський // Волинь.* – 2004. – 19 березня. – С. 7.

19. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – К. – Торонто, 1999. – 724 с.
20. Літопис УПА. Нова серія / Ред. рада: П. Сохань, П. Потічний та ін. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946. Документи і матеріали. – К. – Торонто, 2006. – 1448 с.
21. Михалевич М. Боротьба до останнього подиху / М. Михалевич // Ратнівщина. – 2018. – 6 липня. – С. 8.
22. Там само. – 13 липня. – С. 8.
23. Там само. – 20 липня. – С. 8.
24. Там само. – 3 серпня. – С. 8.
25. Там само. – 17 серпня. – С. 8.
26. Михалевич М. Таємниця повстанського схрону / М. Михалевич // Ратнівщина. – 2020. – 26 червня. – С. 5.
27. Михалевич М. Вони страждали за волю України / М. Михалевич // Ратнівщина. – 2020. – 21 серпня. – С. 4.
28. Романюк Ф. Так визрівала воля / Ф. Романюк. – Луцьк, 2006. – 245 с.
29. Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939–1955 / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
30. Смирнова В. На терезах війни і миру: огляд радянських і повстанських автентичних документальних джерел (1945–1951 рр.) / В.І. Смирнова // Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2015.
31. Трохимович В., Антонюк Я. Діяльність служби безпеки ОУН(Б) щодо матеріального забезпечення оунівського підпілля Волині і Полісся, 1945–1951 рр. / В. Трохимович, Я. Антонюк. – Вип. 14. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – С. 157–173.
32. Хотинська М. Минуле стукає у серце: біографічно-публіцистичний нарис / М. Хотинська. – Луцьк: Надстир'я, 2009. – 280 с.

© **Николай МИХАЛЕВИЧ**

АНДРЕЙ МИХАЛЕВИЧ «КОС» – РЕФЕРЕНТ СЛУЖБИ БЕЗОПАСНОСТИ ОУН КОВЕЛЬСКОЙ ОКРУГИ

В статье рассматриваются автобиография Андрея Михалевича, одного из руководящих деятелей ОУН на Волыни, и его участие в украинском освободительном движении 1940–1950-х гг. Обращено внимание на условия, в которых формировались его идейно-политические воззрения, дана характеристика методам деятельности советских карательных органов и попыткам ОУН им противодействовать.

Ключевые слова: Андрей Михалевич, «Кос», ОУН, Служба безопасности ОУН, боївка, НКВД, МГБ, оперативно-воєнна група, Седлищанський (Старовыжевський) район, Ковельська округа.

© *Mykola MYKHALEVYCH*

ANDRII MYKHALEVYCH “KOS” – AN ASSISTANT OF THE OUN SECURITY SERVICE OF KOVEL DISTRICT

The article examines the autobiography of one of the leading figures of the OUN in Volyn – Andrii Mykhalevych – and his participation in the Ukrainian liberation movement in the 1940s and 1950s. Attention is paid to the conditions in which Andrii Mykhalevych's ideological and political convictions were formed, and the methods of activity of the Soviet punitive bodies and the OUN's attempts to counteract them has been considered.

Keywords: *Andrii Mykhalevych, “Kos”, OUN, OUN Security Service, armed formation, NKVD, MGB, operational military group, Sedlyshche (Starovyzhiv district), Kovel district.*

УДК 303.8:341.385(477)“1939/1945”+069.12

© Тарас ГОРОДНЯК

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГОЛОКОСТУ В ПРОСВІТНИЦЬКІЙ РОБОТІ МУЗЕЮ

У статті висвітлено просвітницьку роботу з інтерпретації теми Голокосту в освітніх проєктах та екскурсійній діяльності Національного музею історії України у Другій світовій війні. Проаналізовано акцентні моменти репрезентації теми та охарактеризовано ключові ціннісні меседжі, які музей ретранслює у своїй просвітницькій роботі з темою Голокосту.

Ключові слова: Голокост, просвітницька робота, освітні проєкти, музей, політика пам'яті, геноцид, Друга світова війна, права людини, екскурсійна робота, наратив.

Голокост називають найбільш задокументованим злочином проти людяності. Понад 6 млн євреїв Європи були вбиті нацистами та їхніми помічниками в роки Другої світової війни. Із них більш ніж 1 млн проживали на території України. Київське урочище Бабин Яр стало символом наймасовіших розстрілів єврейського населення на території всієї Східної Європи. Але після того як нацистська Німеччина була переможена, ворота таборів смерті розбиті, а могили жертв нацизму на теренах СРСР розкопані й обліковані, довгі десятиліття замість слова «євреї» у списках знищених писали «мирні громадяни». Така підміна понять перетворювала злочин геноциду, скоєний проти єврейського народу, на криваві акти помсти радянським громадянам. Так зображали, до прикладу, масові розстріли в Бабиному Яру на сторінках радянської наукової та художньої літератури, так про це розповідали на урочистостях та в музеях.

Після того як Радянський Союз припинив своє існування, науковці та музейні співробітники отримали можливість нової інтерпретації цих явищ. Саме в період державної незалежності України вдалося зібрати велику кількість музейних предметів, присвячених темі Голокосту, частина з яких стали музейними експонатами. Відповідних змін зазнав і музейний наратив, у якому радянський моноліт знищених «мирних громадян» зрештою розбився на «євреїв»,

«ромів», «радянських підпільників та партизанів», «українських націоналістів». Так виникла необхідність інтерпретації Голокосту в просвітницьких проєктах музею. Основою просвітницької роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні є екскурсійна діяльність та система просвітницьких заходів і проєктів.

Саме екскурсії експозиційними площами музею є основним способом донесення певних сенсів до відвідувача. Музейна розповідь про експонати, пов'язані з темою Голокосту, є частиною нарративу, присвяченого злочинам нацизму на теренах України. Водночас музейний нарратив нині чітко розділяє мотиви знищення нацистами тих чи інших груп населення України й акцентує увагу на ліквідації євреїв саме як на злочині геноциду.

Проте музейна розповідь про Голокост на сучасному етапі існування Національного музею історії України у Другій світовій війні не є статичною, застиглою в часі. Вона еволюціонує разом із його експозицією. У вересні 2019 р. було відкрито виставковий проєкт «Україна. Незакінчена війна...», який способом презентації переважно нових музейних предметів розповідає драму України в роки Другої світової війни. Зрозуміло, що своє особливе місце в цьому проєкті посідає і тема Голокосту. Під час розповіді екскурсивод звертає увагу відвідувача не лише на процес нищення мільйонів людських життів, а й на той єврейський світ, який існував в Україні до Другої світової війни й був знищений у її роки. Незмінним акцентом музейної розповіді є Голокост як злочин геноциду. У цьому контексті слід згадати і про його інтерпретацію як події, що оголила весь спектр поведінкових моделей місцевого населення в умовах екстремі. Музейна розповідь торкається тут і теми колаборації, і теми Праведників народів світу.

Крім того, музейна розповідь про події Голокосту на теренах України має на меті порівняти механізми масового знищення євреїв у Західній, Центральній та Східній Європі. Саме в такий спосіб реципієнти музейного нарративу мають змогу через репрезентацію екскурсиводом унікальних артефактів усвідомити значення виразу «Голокост від куль». Специфіка втілення Голокосту на теренах України, нацистська расова теорія та її трактування єврейського й неєврейського населення України також посідають помітне місце в процесі інтерпретації подій Голокосту в просвітницькій роботі музею.

Із початком карантину, спричиненого пандемією COVID-19, фахівці музею розробили онлайн-варіант екскурсії його залами. Цей проєкт, ґрунтуючись на джерельній базі низки відібраних для оповіді експонатів, поєднує загальноісторичне тло Другої світової війни на теренах України та окремі біографи її дійових осіб. Зрозуміло, що експонати, які розповідають про вчинений нацистами геноцид єврейського населення, також інкорпоровані в загальну картину онлайн-репрезентації музею, адже сама тема Голокосту є невід'ємною частиною історії України у Другій світовій війні. Серед відібраних експозитів з'явилися речі євреїв, розстріляних у Бабиному Яру, костодробарка, яку використовували для знищення останків убитих в'язнів Янівського концтабору в м. Львів, речі малолітніх

жертв таборів смерті Майданек та Аушвіц. Знайшлося в онлайн-екскурсії місце і для медалі Праведника народів світу, що належала Анні Ялинській та її сину Василеві, які під час окупації врятували життя невідомій єврейській жінці.

Саме темі українців – Праведників народів світу присвячений масштабний музейний проєкт «Портрети.UA». До втілення цього задуму, що стосується порятунку переслідуваних як однієї з моделей поведінки місцевого неєврейського населення під час Голокосту, було залучено велику кількість освітніх, науково-дослідних та музейних закладів і організацій. Через сучасні медіаплатформи (сайт, сторінка проєкту у Facebook, канал на відеогостингу YouTube) «Портрети.UA» розповідають особисті історії рятівників та врятованих. До пошуку інформації про порятунок, запису інтерв'ю з Праведниками народів світу, підготовки історій порятунку для сайту проєкту залучаються як науковці, музейні співробітники, так і учні та студенти українських навчальних закладів. У процесі роботи з персональними історіями Праведників народів світу учасники мають змогу детальніше ознайомитися з реаліями нацистської окупації та Голокосту в Україні. Створюючи медіаконтент і поширюючи його в Інтернеті, вони розширюють коло потенційних учасників проєкту. Кожна історія порятунку – не лише про переховування євреїв від знищення, а і про довоєнні міжетнічні відносини в певному регіоні. До того ж повноцінна розповідь про рятівників та врятованих неможлива без детального опису історичного ландшафту, в якому відбувалися події. Специфіка втілення Голокосту, особливості окупаційних режимів, активність руху Опору в тій чи іншій місцевості, довоєнне життя українських, єврейських та інших національних громад у регіоні – всі ці моменти присутні в історіях порятунку. Варто зазначити, що проєкт, задуманий саме з метою просвітницької роботи й поширення інформації про українців – Праведників народів світу, зробив свій внесок і в експозиційну роботу музею. Під час втілення проєкту фахівці сформували цілий комплекс музейних предметів, присвячених цій темі. Зрештою вони лягли в основу виставки «Праведний шлях: українці-рятівники».

Карантин, пов'язаний із пандемією COVID-19, вніс свої корективи і в роботу проєкту «Портрети.UA». У вересні 2020 р. було проведено онлайн-марафон «Урятувати світ», присвячений 79-м роковинам від початку масових розстрілів у Бабиному Яру. У першій частині заходу науковці музею розповіли про особливості репрезентації цієї трагедії в експозитарному просторі та її інтерпретації через музейний наратив. Друга частина онлайн-марафону була присвячена саме проєкту «Українці-рятівники». До дискусії залучили представників провідних вітчизняних науково-дослідних та освітніх інституцій. Основою онлайн-марафону стали 26 відеоісторій про Праведників народів світу з різних куточків України. Під час дискусії, яка транслювалась на Facebook-сторінках Національного музею історії України у Другій світовій війні та партнерів, про тему Голокосту та Праведників народів світу розповідали музейники, дослідники й нащадки безпосередніх учасників тих подій. Загалом трансляції в межах марафону зібрали понад 3,5 тис. переглядів. Основними темами розмови стали особливості втілення

Голокосту в різних регіонах України, специфіка окупаційного режиму та реалії порятунку переслідуваних. У дискусії взяли участь музейники та дослідники історії з м. Харків, Дніпро, Львів, Маріуполь, Луганськ, Херсон та Лубни.

Ще однією віхою просвітницької роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні стала «Платформа історика» – дискусійний майданчик, де студенти історичних факультетів, дослідники та відвідувачі музею спілкуються й ставлять запитання іменитим українським історикам, які на високопрофесійному рівні працюють із тими чи іншими аспектами доби. Серед запрошених гостей були й фахівці, які розповідали про нацистський окупаційний режим та злочини, скоєні ним в Україні, зокрема й Голокост. Про масове винищення євреїв на українських теренах розповідав у стінах музею директор Українського інституту вивчення Голокосту Ігор Щупак. Під час таких дискусій широко обговорюється не лише механізм масового знищення євреїв, а й комеморативні практики, які (не) існували впродовж того чи іншого періоду.

Варто зазначити, що у просвітницькій роботі загалом та екскурсійній діяльності як її складнику фахівці музею особливу увагу приділяють тимчасовим виставковим проектам, пов'язаним із темою Голокосту. Вони можуть бути організовані власне Національним музеєм історії України у Другій світовій війні або в партнерстві з вітчизняними та закордонними інституціями. Серед таких проектів, утілених останніми роками, окремо можна відзначити виставку «Праведний шлях: українці-рятівники», «Зневажений геноцид» – про масове знищення ромів на теренах України в часи нацистської окупації. Найсвіжішим прикладом є спільний виставковий проект, здійснений за допомогою фонду «Меморіал загиблим євреям Європи» у співпраці з Українським центром вивчення історії Голокосту за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини під назвою «“Захистимо пам'ять”. Масові поховання часів Голокосту в Україні». Такі проекти – чудова нагода інтерпретувати нацистські злочини проти євреїв України не лише як фізичне знищення представників одного народу, а і як спробу знищення пам'яті про ці злочини. Крім того, виставки, які торкаються таких тем, як політика пам'яті, пам'яттеві моделі, комеморативні практики та їхня еволюція, яскраво демонструють динаміку процесів пам'ятання і вшановування жертв Голокосту. На теренах України, де після масового знищення єврейського населення в умовах нацистської окупації радянська влада десятки років провадила політику державного антисемітизму й конструювала власний агресивний гранд-нарратив про Другу світову війну, ці репрезентації мають особливу вагу.

Крім класичних прикладів музейної просвітницької роботи, таких як екскурсії, освітні проекти й дискусійні платформи, тема Голокосту стала частиною нових форматів роботи з відвідувачами музею, серед яких слід окремо розповісти про виховний тренінг «Тримай мене міцно за руку». У його основі лежить ідея Голокосту як екстремі, в умовах якої людина має зробити складний вибір: допомогти ближньому чи врятуватися самій. Тренінг проходить у вигляді командної гри, основним завданням якої є групове подолання ігрової дистанції з обмеженою кількістю ігрових ресурсів, які до того ж постійно зменшуються.

Це змушує учасників усвідомлено докладати значних зусиль, щоб подолати дистанцію в повному складі, при цьому доводиться боротися зі спокусою покинути учасника, який утратив свої ігрові ресурси й постійно потребує командної допомоги, що сповільнює колектив на шляху до мети. Ігровий формат, у якому відбувається виховний тренінг, чітко демонструє, наскільки важко робити вибір на користь загнаного, переслідуваного члена будь-якої спільноти. Водночас цей тренінг дає змогу чітко усвідомити, що в таких ситуаціях «перемога» можлива лише тоді, коли на шляху до неї учасники не втрачають людяності, співчуття й уміння допомагати ближньому. Тип ігрової механіки, закладений в основу виховного тренінгу «Тримай мене міцно за руку», максимально сприяє усвідомленню важкості правильного вибору (допомога ближньому в складній ситуації), адже в грі це завжди складніше, ніж «урятуватись» самому. Водночас тренінг чудово демонструє силу колективної допомоги «найслабкішому» з учасників, адже найлегший спосіб урятувати члена своєї команди – це діяти разом.

Такі тренінги супроводжуються коментарями модератора, який, крім організації ігрового процесу, описує історичний контекст, що ліг в основу заняття. Вибір, який робило неєврейське населення України та й решти територій окупованої нацистами Європи, за своєю суттю був навдивовижу схожий із тим, який мають учасники тренінгу: «Збільшити власні шанси на фізичне виживання, заклавшись від чужої трагедії, чи ризикнути власним добробутом (чи навіть життям) заради переслідуваних членів спільноти».

Окремо варто згадати і про інтерпретацію Голокосту як крайнього прояву ксенофобії, расизму й нетерпимості загалом. Саме ця ідея лягла в основу музейного уроку толерантності «Акварелі. Палітра людських страждань». Учасники заняття (переважно учні) мають змогу провести своєрідне «історичне розслідування» злочинів, скоєних нацистами на теренах окупованої Європи. Крім того, учасники намагаються розгадати таємницю акварельних робіт Діни Готлібової-Бєбіт, які та створила під час свого ув'язнення в Аушвіці. Такі заняття не лише розширюють інформаційну базу знань учнів про Голокост, а й стають нагодою порефлексувати на прикладах вибраних біограм стосовно толерантності, сприяють подоланню ксенофобії, расизму та різних форм дискримінації.

Порушується під час заняття і проблема персональних морально-психологічних травм, отриманих унаслідок утіленого нацистами геноциду. На прикладі післявоєнної життєвої історії Діни Готлібової-Бєбіт учасники можуть осмислити складнощі та способи подолання травматичного досвіду.

Окремо варто згадати і про місце Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, який в Україні та світі відзначають 27 січня. До цієї дати музейні фахівці традиційно розробляють систему заходів, які мають укотре нагадати відвідувачам про цю трагічну сторінку в історії країни та людства. Цього дня учасники мають змогу не лише долучитися до перелічених тренінгів, уроків чи дискусійних майданчиків, а й ознайомитися з новими музейними напрацюваннями на тему Голокосту. Тоді ж таки музей традиційно відвідують реальні учасники подій: в'язні таборів та гетто, свідки масового знищення євреїв, Праведники народів

світу. Завдяки такому підходу гості музею мають змогу відвідати відразу кілька заходів упродовж дня або обрати найзручніший для себе формат. Профільні навчальні заклади та інші освітні й культурні інституції отримують від музею запрошення на відвідини певних уроків чи тренінгів. Музейний колектив традиційно анонсує також свої заходи на різних медійних майданчиках та в соціальних мережах.

Загалом інтерпретація Голокосту в просвітницьких практиках музею робить акцент на ньому як злочині геноциду, характеризує його як наслідок утілення нацистами расової політики, в основу якої лягли крайні прояви ксенофобії, нетерпимості та дискримінації за етнічною ознакою. Голокост інтерпретується як крайній прояв зневаги до прав людини, порушення всіх свобод. На його прикладі в музеї артикулюється і проблема еволюції пам'яті, комеморативних практик, політики пам'яті. За допомогою тренінгів, медійних та експозиційних проєктів, присвячених Праведникам народів світу, музей намагається продемонструвати відвідувачам виняткову важливість збереження гуманної поведінки в умовах екстремі. Основним завданням усіх музейних практик, пов'язаних із Голокостом, є включення історії цієї трагедії до історичної пам'яті населення України про Другу світову війну як невід'ємної її частини.

Джерела та література:

1. Alba A. *The Holocaust Memorial Museum: Sacred Secular Space* / A. Alba. – New York: Palgrave MacMillan, 2015. – 264 p.
2. Brandon R., Lower W. *The Shoa in Ukraine: history, testimony, memorialization* / R. Brandon, W. Lower. – Bloomington: Indiana University Press, 2008. – 394 p.
3. Paver C. *Exhibiting the Nazi Past: museum objects between the Material and Immaterial* / C. Paver. – Palgrave Macmillan, 2018. – 304 p.
4. Аккерман Г., де Лара Ф. Україна, Європа і пам'ять про Голокост [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/01/25/153584/>. – Назва з екрана.
5. Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. – Київ: Дух і Літера, 2016. – 352 с.
6. Вайдакер Ф. Загальна музеологія: посібник / Вайдакер Ф. – Львів: Літопис, 2005. – 632 с.
7. Історична пам'ять про війну та Голокост: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 28–30 вересня 2012 р.: Статті та повідомлення. – Дніпропетровськ: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2013. – 260 с.
8. Капральський С. Музей табору Аушвіц-Біркенау як поліфонічний ландшафт пам'яті / С. Капральський // Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі. Науковий часопис. – 2015. – Вип. 1(13). – С. 75–108.
9. Круглов А., Уманський А. Бабий Яр: жертви, спасителі, палачи / А. Круглов, А. Уманський. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2019. – 280 с.
10. Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра / М. Мицель // Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі. Науковий часопис. – 2007. – Вип. 1 (2). – С. 9–30.

11. Панич О. Навіщо нам пам'ятати Голокост? // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/01/27/7238411/>. – Назва з екрана.
12. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів / А. Подольський // Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі. Науковий часопис. – 2009. – Вип. 1 (5). – С. 47–59.
13. Праведники народів світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. Збірка наукових статей. – Дніпропетровськ: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2015.
14. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. – К.: Медуза, 2015. – 400 с.
15. Щупак І. Праведники народів світу: Довідник. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. – 224 с.

© Тарас ГОРОДНЯК

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ХОЛОКОСТА В ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ МУЗЕЯ

В статті освещается просветительная работа по интерпретации темы Холокоста в образовательных проектах и экскурсионной деятельности Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Проанализированы акцентные моменты представления темы и охарактеризованы ключевые ценностные меседжи, которые музей ретранслирует в своей просветительной работе с темой Холокоста.

Ключевые слова: Холокост, Украина, просветительная работа, образовательные проекты, музей, политика памяти, геноцид, Вторая мировая война, права человека, экскурсионная работа, нарратив.

© Taras HORODNYAK

INTERPRETATION OF THE HOLOCAUST IN THE MUSEUM'S EDUCATIONAL WORK

The article covers the educational work for interpretation of the Holocaust thru the educational projects and excursion activity in the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. The article analyzes crucial moments for the representation of the topic and characterizes core value messages, which the museum transmits thru its educational work on the topic of the Holocaust.

Keywords: Holocaust, Ukraine, educational work, educational projects, museum, politics of memory, genocide, Second World War, human rights, excursion activity, narrative.

УДК 069.8(093) “2020”:355.1-053.18“1939/1945”-047.24

© **Наталя ФІЛАТОВА,**

© **Віта КОНІНА**

АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ З УСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ПРО ЗАГИБЕЛЬ ЗА 2020 р.

Проаналізовано науково-пошукову діяльність музею, спрямовану на встановлення доль полеглих військовослужбовців і пошук документів про їхню загибель в роки Другої світової війни. порушено питання про складність та актуальність такої роботи, необхідність матеріалізації комеморативних практик суспільства. Розглянуто напрями пошукової діяльності, методи опрацювання запитів, спосіб пошуку інформації. Узагальнено отримані результати науково-дослідної діяльності з установами доль загиблих і зниклих безвісти військовиків останньої світової війни.

Ключові слова: *запит, пошук, увічнення пам'яті, людські військові втрати, Національний музей історії України у Другій світовій війні.*

У 2020 р. людство відзначало 75 років від закінчення найбільшого в історії ХХ ст. збройного протистояння – Другої світової війни. Терени України стали одним із найпомітніших театрів бойових дій того періоду. Це визначило масштаби залучення її людських, сировинних, промислових, енергетичних ресурсів усіма протиборчими сторонами, гуманітарних і матеріальних утрат, збитків, заподіяних галузям економіки та соціальной сфері, характер окупаційних режимів. Внесок народу України в перемогу над нацизмом, фашизмом та мілітаризмом, досягнуто у взаємодії з Об'єднаними націями, є заслугою мільйонів людей [24, 4–5].

Національний музей історії України у Другій світовій війні від початку свого існування збирає матеріали та артефакти, пов'язані з війною, зокрема з участю представників українського народу в найбільшому військово-політичному протистоянні минулого століття. Упродовж останніх 10 років науковці музею досліджують питання людських військових утрат України.

Упродовж 2007–2020 рр. на адресу музею надійшло близько 13 тис. листів-запитів із різними запитаннями стосовно доль полеглих військовослужбовців. Навіть в умовах пандемії у 2020 р. музей отримав 963 таких звернень.

На основі зібраного тут джерельного фонду, що налічує близько 3 млн персональних документів про загиблих і зниклих безвісти військовослужбовців, призваних із території України, Книг Пам'яті України та загальнодоступних Інтернет-ресурсів проводиться науково-документальний пошук.

Метою цієї довідки є аналіз та систематизування результатів науково-дослідної діяльності з установами доль загиблих військовослужбовців за 2020 р. у межах історико-соціологічного дослідження музею «Щодо питання історичної пам'яті про війну в Україні».

Аналіз здійснено на основі кількісних та якісних показників, які характеризують запити за видами, тематикою питань, географією та способами надходження.

Щодо загальної характеристики звернень до музею зазначимо: упродовж 2020 р. на його адресу надійшли запити, які умовно можна поділити за тематикою на соціально-правові, генеалогічні та непрофільні.

Найбільший пласт із загальної кількості звернень – тематичні. Адресанти звертаються з конкретними запитаннями, частіше відразу кількома. Наразі ми можемо виокремити такі напрямки дослідження: установами доль зниклих безвісти, знаходження місць поховання, пошук інформації про долі військово-полонених, з'ясування доль членів однієї сім'ї.

Отримавши запит від Наталі Деревецької про долю її прадіда Івана Кіндратовича Іваценка, 1909 р. н., який зник безвісти під час війни, музейники пішли перевіреною шляхом. Знайшли в Іменних списках безповоротних утрат Чуднівського РВК Житомирської області запис про те, що розшукуваний зарахований зниклим безвісти у квітні 1944 р. На загальнодоступних сайтах виявили інформацію про поранення і смерть (20 жовтня 1943 р.) від інфекції червоноармійця 611-го артилерійського полку 40-ї армії Івана Іваценка. У донесенні № 49150 про безповоротні втрати 40-ї армії від 21 листопада 1943 р. зазначено точне місце поховання – с. Яготин Київської області. І в списках похованих на Алеї Слави у м. Яготин Київської області під № з/п 82 значився прадід Наталі Деревецької, який не зник безвісти, а загинув 20 жовтня 1943 р. [7].

Такі самі результативні пошуки було проведено на запити щодо долі облікованого зниклим безвісти в серпні 1941 р. Миколи Назаровича Притики, 1914 р. н., уродженця с. Нова Олександрівка Буринського району Сумської області. Також – Павла Ісаковича Костюка, 1914 р. н., уродженця с. Моломолінці Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницька) області, облікованого зниклим безвісти у квітні 1944 р. Крім того, знайдено поховання Івана Павловича Павлюченка, 1901 р. н., уродженця Гадяцького району Полтавської області, та ін. [6; 10; 12].

На запит, який надійшов до музею з Товариства Червоного Хреста України, науковці виявили інформацію про місце поховання Микити Мелітоновича Кольдюби, 1896 р. н., уродженця с. Зеленці Грицівського району Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницька) області. Військовослужбовець воював у складі 71-го стрілецького полку 30-ї стрілецької дивізії. Із донесення про безповоротні втрати дивізії за 1944 р. дізналися, що розшукуваний загинув 25 липня 1944 р. і похований на північно-східній околиці м. Станіслав (нині – м. Івано-Франківськ). Утім, у списках похованих його не було зазначено. Довести, що боєць був упокоєний у братській могилі військового меморіалу м. Івано-Франківськ, вдалося за фактом поховання в тому самому місці його однополчанина Віктора Долгушина, який загинув одночасно з Микитою Кольдюбою. Для увічнення імені загиблого науковці музею порадили його онуці звернутися до органів місцевої влади за адресою розміщення братської могили.

Під час пошуку документів про долю Микити Кольдюби було знайдено сповіщення про загибель його сина Максима, 1925 р. н. Прізвище хлопця було записане як «Кондюба». На думку про те, що це син розшукуваного, наштовхнуло ім'я матері загиблого – Параски Федорівни Кольдюби, жительки с. Зеленці, в донесенні про загибель Микити Мелітоновича зазначеної як його дружина. Загибель кількох членів однієї родини була в той час типовим випадком [14].

Наприкінці 1919 р. до музею з проханням допомогти розшукати документи про долю бабусі й рідного дядька, загиблих у роки Другої світової війни, звернувся киянин Олег Орлов.

На початку німецько-радянської війни родина Рибинських (мати Марія Миколаївна, син Віктор, заміжня донька Олександра із сином Олегом) мешкала в м. Київ. Вони, як і більшість жителів столиці України, опинилися в епіцентрі воєнних подій. На вересень 1941 р. територію Київської області повністю окупували нацисти. За цей період було розстріляно десятки тисяч мирних жителів та військовополонених, на примусові роботи до Німеччини відправлено 142 008 осіб [24, 175]. Не оминула лиха доля й родину Рибинських: у 1942 р. оstarбайтерами стали мати й син. Про долю матері ми дізналися з документів, надісланих архівом Бад-Арользена (Німеччина, Центр документації про переслідування націонал-соціалістичним режимом) [1].

Марія Рибинська працювала в маєтку Рорбек у Німеччині. У 1942 р. у зв'язку з провалом «бліцкригу» в нацистів виникла ідея масштабного використання праці військовополонених (джерело безплатної робочої сили) й захоплених цивільних осіб. Хоча широкі кола німецького керівництва визнали цінність цих робітників для Райху, умови їх утримання та ставлення до них були переважно нелюдськими. Можемо лише припустити, яких знущань зазнала 44-річна Марія Рибинська, якщо вона вкоротила собі віку. 24 травня 1943 р. жінка померла й була похована на кладовищі в населеному пункті Рорбек або Кальбервіш, район Остербург, Німеччина.

Віктор Рибинський, 1925 р. н., був визволений радянськими військами наприкінці січня 1945 р. й відразу мобілізований до армії, воював у складі 1194-го стрілецького полку 359-ї стрілецької дивізії. Під час Нижньосілезької наступальної операції (8–24 лютого 1945 р.) у складі дивізії брав участь в облозі м. Бреслау (нині – м. Вроцлав), що тривала від 19 лютого до 6 травня 1945 р. У цих боях «червоноармієць Віктор Рибинський був поранений і помер 25 березня 1945 р.», що зазначено у сповіщенні, яке зберігається в музеї. Бійця поховали на дивізійному кладовищі на південній околиці міста. 2 липня 1945 р. документ про загибель брата було вручено сестрі Олександрі, яка мешкала в м. Київ [5]. Так було з'ясовано, де й коли загинули, а також поховані мати й син із київської родини Рибинських.

Питання, що стосуються долі військовополонених, одні з найскладніших як для науково-дослідної роботи музею, так і для людей, які самостійно шукають інформацію про загиблих родичів.

Полон – одна з найдраматичніших сторінок Другої світової війни для радянських військовослужбовців. Створивши жахливі умови для їх існування, на середину 1944 р. нацисти знищили понад 4,3 млн військовополонених, зокрема 1,8 млн – на окупованій території України [23, 347].

Нещодавні відкриття доступу онлайн до персональних картотек колишніх в'язнів нацистських таборів дали музейникам змогу ідентифікувати й виділити в'язнів із території України серед інших бранців із Радянського Союзу, відпрацьовуючи як індивідуальні, так і комплексні запити.

Розшукуючи свого діда, зниклого в 1941 р., до музею звернувся мешканець Київщини Сергій Казмірчук. Саме від науковців онук дізнався про долю бійця та місце його поховання. Нам вдалося з'ясувати, що Семен Натикач, 1905 р. н., уродженець с. Росава Миронівського району Київської області, був призваний до армії в 1941 р. Миронівським РВК, потрапив до німецького полону 9 липня 1941 р. в районі м. Чудово (Новгородська область, Російська Федерація). Перебував у кількох таборах для військовополонених, останній – шталаг IV Н (304). Згідно із записом в Іменному списку безповоротних втрат Миронівського РВК Київської області, розшукуваний помер у німецькому полоні 13 червня 1943 р. У базі даних радянських громадян, похованих на території землі Саксонія в Німеччині, виявили запис про місце захоронення полоненого.

Свій останній притулок Семен Натикач знайшов на території Саксонії – Еренгайн-Цайтгайн (кладовище III, ділянка 58, блок 1, ряд 8) [15].

Також було відпрацьовано запит про військовополоненого Михайла Черненка, 1910 р. н., уродженця м. Дніпродзержинськ (нині – м. Кам'янське) Дніпропетровської області [8].

Пам'ятати про ці жертви, з'ясувати їхні долі, шанувати їхню пам'ять – наше завдання.

Упродовж року значно зменшилася кількість соціально-правових запитів, спрямованих на соціальний захист і забезпечення прав громадян нашої країни

та громадян інших держав. Такі запити надходили здебільшого від державних установ: військкоматів, управлінь соціального захисту громадян, юридичних організацій та фізичних осіб. Найчастіше необхідною була інформація для вирішення питань спадку, підвищення пенсійних виплат, увічнення пам'яті полеглих родичів.

У зверненні Сергія Грудініна із м. Глухів Сумської області, учасника бойових дій на Сході України, містилося прохання допомогти увічнити пам'ять загиблого прадіда. Науковці розшукали не тільки документ про загибель Митрофана Яковича Грудініна 14 жовтня 1943 р., а й інформацію про первинне поховання в с. Чернин Київської області та перепоховання загиблого військовослужбовця (у зв'язку з тим, що в 1960-х рр. село було затоплене). Прах загиблих бійців був перенесений до братської могили на цивільному кладовищі с. Жукин Вишгородського району Київської області [9].

У 2020 р. зросла кількість листів, які містять питання генеалогії. Інтерес до неї пожвавило створення музейного пошукового порталу, який регулярно наповнюється інформацією.

Всеукраїнська база загиблих та зниклих безвісти, створена на основі документального фонду музею, є джерелом пошукового порталу <https://martyrology.org.ua>. Він акумулює відомості про радянських військовослужбовців з України, які загинули і зникли безвісти, а також поховані на її території. Нині портал містить 416 803 записи та 506 612 документів по Київській, Житомирській, Вінницькій, Волинській, Івано-Франківській і Закарпатській областях, які викладено впродовж 2020 р. [4].

На запит Федора Ващенко, жителя м. Чернігів, були встановлені відомості щодо його родичів, які проживали в Менському районі Чернігівської області: Григорія Петровича Ковтуновича, 1905 р. н., Михайла Петровича Ковтуновича, 1900 р. н., та Івана Макаровича Ковтуновича, 1900 р. н. [11]. Також ми допомогли Антону Земанику, запитувачу з Чехії, розшукавши документи та інформацію про 12 членів родини Кугіїв, долі яких склалися по-різному [16].

Найменш численними серед отриманих звернень, як і попереднього року, були непрофільні запити. Вони містять питання про долю цивільних осіб, а також тих, воював у партизанських з'єднаннях, вів боротьбу в підпільних організаціях, військовослужбовців, які повернулися живими з війни, та ін.

Киянці Антоніні Піпко науковці порадили звернутися до Галузевого державного архіву Міністерства оборони України для з'ясування бойового шляху її батька й дядька, що повернулися з війни живими [13].

Більшість запитів цього темарію були індивідуальними – від фізичних осіб (звернення від фізичних осіб – це ті, що надходять від родичів полеглих військовиків, науковців, журналістів, краєзнавців, які працюють із темою Другої світової війни).

Невелика група запитів із цієї категорії була з інших країн. У 2020 р. музей отримав їх із Білорусі, Великої Британії, Грузії, Ізраїлю, Казахстану, Киргизстану,

Німеччини, Російської Федерації, Сполучених Штатів Америки, Узбекистану, Фінляндії, Чехії, Швейцарії – з проханнями з'ясувати долю, бойовий шлях або місце поховання загиблих.

Класифікувати запити, у яких міститься інформація про долю учасників війни, можна й за адресантами. До категорії «службові» можна зарахувати запити, що надійшли до музею від Міністерства оборони України, Українського інституту національної пам'яті, Галузевого державного архіву Міністерства оборони України, Посольства Республіки Узбекистан в Україні, судових органів різних рівнів, обласних та районних військкоматів тощо.

Шляхи надходження запитів до музею різні. Зрозуміло, що в період пандемії найбільше звернень було надіслано на електронні адреси музею та пошукового порталу. Утім, і через Укрпошту музейники одержали чимало листів. У 2020 р. заяви, які респонденти заповнюють особисто, були винятками.

1. Кількісний аналіз запитів

Із 963 запитів, що надійшли до музею в 2020 р., співробітники науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті опрацювали в I кварталі – 159, у II – 71, у III – 451, у IV – 282.

Останнім часом інтерес до проблеми втрат у роки Другої світової війни можна назвати стабільним. Незначний кількісний спад компенсується складністю досліджуваних запитів.

Таблиця 1.

2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
760	760	1368	1205	1066	963

Упродовж 2020 р. відповіді надавались як на індивідуальні, так і на комплексні запити.

Із проханням надати відомості про загиблих у роки війни до музею звертаються юридичні установи під час розгляду питань професійної правничої допомоги в різних справах, зокрема в частині підтвердження родинних зв'язків. На адвокатський запит для Ольги Пшеничної, уродженки с. Роставиця Ружинського району Житомирської області, було знайдено документ Ружинського РВК про зникнення безвісти під час Другої світової війни її дідуся Митрофана Пшеничного [19].

2. Географія запитів

У Таблиці 2 листи-запити систематизовано за країною проживання адресантів.

Таблиця 2.

Країна*	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Україна**	756	632	549	584
Австралія	1	–	–	–
Азербайджан	–	311	–	–
Білорусь	8	18	10	1
Велика Британія	–	–	–	1
Вірменія	–	1	–	–
Греція	–	–	–	3
Грузія	1	1	1	–
Ізраїль	1	3	1	2
Іспанія	1	–	–	–
Казахстан	262	1	4	4
Киргизстан	–	1	243	1
Китай	–	37	–	–
Литва	2	–	–	–
Німеччина	2	3	5	2
Нова Зеландія	–	1	–	–
Норвегія	–	–	165	–
Польща	1	–	–	–
Російська Федерація	42	168	60	54
США	2	–	1	1
Узбекистан***	271	–	–	264
Фінляндія	–	–	–	1
Франція	4	–	–	–
Чехія	–	–	–	13
Швейцарія	–	–	–	1
Без зазначення країни	10	28	27	31
Загалом	1368	1205	1066	963

* Назви країн подано за даними Таблиці територіальних типових поділів рубрикатора Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

** В одному комплексному запиті на встановлення доль – 75 в'язнів нацистського шталягу XII F, що існував у Франції.

*** У двох комплексних зверненнях містилися запити про долі 264 воїнів-узбекистанців.

Порівнюючи з попереднім роком, збільшився кількісний показник установлених доль загиблих воїнів – уродженців Узбекистану, похованих на території України.

Із загальної кількості запитів від громадян України найбільше звернень надійшло від мешканців Київської області та м. Київ (Таблиця 3).

Таблиця 3.

Регіон	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
АР Крим	4	5	–	1
Вінницька обл.	8	134	13	5
Волинська обл.	2	3	4	6
Дніпропетровська обл.	10	14	27	11
Донецька обл.	6	6	2	5
Житомирська обл.	8	6	–	8
Закарпатська обл.	–	–	–	2
Запорізька обл.	12	6	9	8
Івано-Франківська обл.	4	4	1	2
Київська обл.	15	10	76	93
Кіровоградська обл.	8	1	2	8
Луганська обл.	–	1	2	4
Львівська обл.	6	2	6	3
Миколаївська обл.	4	4	4	5
Одеська обл.	6	3	3	6
Полтавська обл.	15	4	7	13
Рівненська обл.	1	1	4	9
Сумська обл.	2	8	4	6
Тернопільська обл.	2	3	5	6
Харківська обл.	9	12	10	18
Херсонська обл.	1	–	10	5
Хмельницька обл.	9	–	9	2
Черкаська обл.	9	6	12	15
Чернівецька обл.	2	1	–	2
Чернігівська обл.	580	7	13	16
м. Київ*	33	176	290	325
Загалом	756	416	513	584

* З урахуванням запитів від Національного комітету Товариства Червоного Хреста України та наукових співробітників музею.

Загалом ситуація щодо надходження листів із території України залишається сталою.

Співпраця з державними і громадськими організаціями України та інших держав.

Перелік установ, які у 2020 р. звернулися до музею, подаємо в Таблиці 4.

Таблиця 4.

Організація	Кількість запитів
Міністерство оборони України	7
Військкомати України	20
Український інститут національної пам'яті	5
Судові, адвокатські установи України	2
Служба розшуку Товариства Червоного Хреста України	48
Посольства	2
Громадські та пошукові організації	25
Архівні установи	2
Наукові співробітники НМІУДСВ	81
Загалом	192

У 2020 р. музей, як і в попередні роки, отримував запити від Міністерства оборони України, військкоматів, Посольства Республіки Узбекистан в Україні, громадських та пошукових організацій тощо.

Водночас до нього надходили запити, які можна кваліфікувати як комплексні, службові, звернення від державних та громадських організацій. Деякі – із-за кордону.

Приміром, на два запити Посольства Республіки Узбекистан в Україні було встановлено персональні відомості 264 осіб – уродженців Узбекистану, похованих на території України, зокрема й призваних Скадовським РВК Херсонської області [22].

Тісні зв'язки поєднують музей з Українським інститутом національної пам'яті, який спрямував до нього кілька запитів. Зокрема, на звернення про пошук місця поховання Андрія Белоносова, 1925 р. н., уродженця Узбекистану, співробітники музею знайшли паспорт військового поховання у с. Деріївка Онупріївського району Кіровоградської області, де під № 41 значиться розшукуваний [17].

Як і в попередні роки, музей контактував із пошуковцями, відповідаючи на індивідуальні та колективні запити. Порівнюючи 2019 та 2020 рр. небагато слідопити бажали віднайти інформацію про бойовий шлях своїх односельців, підтвердити відомості про місце поховання полеглих тощо.

На звернення Томмі Таншдтада, жителя м. Невердал (Норвегія), яке надіслали російські волонтери, було встановлено персональну інформацію на 20 військовополонених – уродженців України, які загинули в нацистському таборі в цьому місті [20]. Доли 75 українських військовополонених, які загинули в нацистському шталагу XII F Больхен-Форбах, Йоганніс-Баннберг (м. Бан-Сен-Жан, Франція), чії документи зберігаються у фонді з обліку людських військових втрат України, було встановлено на комплексний запит науковців музею [21].

У 2020 р. співробітники науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті відпрацювали 81 звернення своїх колег, які створюють нові експозиції та виставки, комплектують і атрибутують музейні колекції, проводять дослідження з відповідних тем тощо.

Програми пошуково-дослідної діяльності.

Науково-документальний пошук здійснюється за програмами: «Відновлення родинних зв'язків», «Родина шукає солдата», «Братська могила», «Соціальна допомога членам родин загиблих воїнів», «Війна. Полон. Пам'ять».

У межах програми «Відновлення родинних зв'язків» разом зі Службою розшуку Товариства Червоного Хреста України було проведено роботу з установлення доль та місць поховання 48 військовослужбовців, які загинули в роки Другої світової війни. У документальному фонді музею виявлено документи, завдяки яким вдалося з'ясувати долю 23 військовослужбовців.

Програма «Родина шукає солдата» передбачає пошук полеглих воїнів відповідно до звернень від членів сімей. У 2020 р. було надано інформацію про долі 116 військовиків, про яких родичі раніше не мали жодної звістки.

У межах музейної програми «Братська могила» було встановлено місця поховань 49 воїнів, полеглих на території України та інших держав.

За програмою «Соціальна допомога членам родин загиблих воїнів» відпрацьовуються запити, які надходять від державних установ та громадських організацій, а також від родичів бійців. У таких зверненнях містяться прохання надати інформацію та копії документів про загибель родичів для правової підтримки: щодо вирішення питань спадку, надання пільг членам родини загиблого тощо. Упродовж 2020 р. було відпрацьовано вісім таких запитів.

Від 2018 р. в музеї діє програма «Війна. Полон. Пам'ять». У 2020 р. на музейному пошуковому порталі martyrology.org.ua в рубриці «Військові поховання» було оприлюднено встановлені науковцями персональні відомості щодо 642 військовополонених – уродженців України, які загинули в полоні (в шталазі XII F Больхен-Форбах, Йоганніс-Баннберг, м. Бан-Сен-Жан, Франція), у нацистському таборі в поселенні Наутсі (у роки війни – Фінляндія, нині – Мурманська область, Російська Федерація), підпорядкованому шталагові № 309; у нацистському таборі в м. Невердал (Норвегія), підпорядкованому шталагові № 303) [2].

Аналіз науково-дослідної роботи з установлення доль загиблих за 2020 р. свідчить, що інтерес до теми Другої світової війни не згасає. Утім, маємо констатувати факт, що звернення до музею стають дедалі складнішими для опрацювання. Ведуться розшуки зниклих безвісти й військовополонених. У зверненнях до музею ставляться складні запитання щодо зберігання кримінальної справи засудженого (за контрреволюційну пропаганду, дезертирство тощо), долі етнічних німців (які воювали в Червоній армії), депортованих, місця зберігання фільтраційної справи військовополоненого або репатрійованого тощо. Оперативність і результативність пошуку залежать від вичерпності й точності

поданих заявником вихідних даних. З огляду на об'єктивні наслідки (пішла з життя більшість найближчих родичів учасників війни) нащадки не завжди мають необхідну інформацію про розшукуваних.

Опрацювання запитів, які щороку надходять до музею, є одним із напрямів науково-дослідної діяльності музею. Ця робота сприяє вивченню мікроісторії: міст, сіл, окремих родин, досвіду учасників війни, формуванню пам'яті про події 1939–1945 рр. в незалежній Україні та вшануванню пам'яті жертв війни, дослідженню й популяризації его-джерел із музейного зібрання матеріалів з обліку людських військових утрат України.

Джерела та література:

1. *Архивы Арользена – Международный центр документации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://arolsen-archives.org/ru/search-explore/search-online-archive>. – Назва з екрана.*
2. *Військові поховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/necropolis/ukraine/kyiv>. – Назва з екрана.*
3. *Грицюк В. Україна в лавах Об'єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом і фашизмом у період Другої світової війни / В. Грицюк, О. Лисенко, О. Поко-тило // Український історичний журнал. – 2020. – № 3 – С. 4–25.*
4. *Музей. Пам'ять. Пошук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://martyrology.org.ua>. – Назва з екрана.*
5. *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – Науково-дослідний відділ з питань військових втрат України та історичної пам'яті. – Лист-запит №1049/2019.*
6. *Там само. – Лист-запит № 21/ 2020.*
7. *Там само. – Лист-запит № 32/2020.*
8. *Там само. – Лист-запит №38/2020.*
9. *Там само. – Лист-запит № 42/2020.*
10. *Там само. – Лист-запит № 68/2020.*
11. *Там само. – Лист-запит № 77–79/2020.*
12. *Там само. – Лист-запит №116/2020.*
13. *Там само. – Лист-запит № 117–118/2020.*
14. *Там само. – Лист-запит №128/2020.*
15. *Там само. – Лист-запит № 354/2020.*
16. *Там само. – Лист-запит №385–396/2020.*
17. *Там само. – Лист-запит № 400/2020.*
18. *Там само. – Лист-запит № 407/2020.*
19. *Там само. – Лист-запит № 412/2020.*
20. *Там само. – Лист-запит № 469/2020.*
21. *Там само. – Лист-запит № 797/2020.*
22. *Там само. – Лист-запит № 876/2020.*
23. *Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / Кер. тому: В.І. Кучер; авт. тому: В.І. Кучер, В.А. Гриневич, В.С. Коваль. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.*

24. Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.

© **Наталья ФИЛАТОВА**

© **Vita КОНИНА**

АНАЛИЗ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ ПО УСТАНОВЛЕНИЮ СУДЕБ ПОГИБШИХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ И ВЫЯВЛЕНИЮ ДОКУМЕНТОВ О ГИБЕЛИ ЗА 2020 г.

Проанализированы научно-поисковая деятельность музея, направленная на установление судеб павших военнослужащих и поиск документов об их гибели в годы Второй мировой войны. Поднимается вопрос о сложности и актуальности такой работы, необходимости материализации коммеморативных практик общества. Рассматриваются направления поисковой деятельности, методы обработки запросов, способы поиска информации. Обобщены полученные результаты научно-исследовательской деятельности по установлению судеб погибших и пропавших без вести военнослужащих последней мировой войны.

Ключевые слова: запрос, поиск, увековечения памяти, человеческие военные потери, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.

© **Natalia FILATOVA**

© **Vita KONINA**

ANALYSIS OF THE RESEARCH WORK OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR TO DETERMINE THE FATE OF DECEASED MILITARY PERSONNEL AND IDENTIFYING DOCUMENTS ABOUT THE DEATH FOR 2020

The research activities of the museum aimed at the establishing the fates of fallen servicemen and finding documents about their deaths during the Second World War has been analyzed. Violated the issue of the complexity and urgency of this work, the need for materialization of commemorative practices of society. The directions of search activity, methods of processing of inquiries, a way of search of the information has been considered. The obtained results of research activities to establish the fates of the dead and missing soldiers of the last world war are summarized.

Keywords: inquiry, search, perpetuation of memory, human military losses, National Museum of History of Ukraine in the Second World War.

НАШІ АВТОРИ

ГОРОБЕЦЬ Віталій – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ГОРОДНЯК Тарас – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ГРЕГУЛЬ Данило – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

КОНІНА Віта – науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

МИХАЛЕВИЧ Микола – директор Кортеліського історичного музею (с. Кортеліси)

РАФАЛЬСЬКА Ганна – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ФЛАТОВА Наталя – завідувач відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шумахер (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 4 (30) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2020. – 106 с.